SANGITASARA-SAMGRAHA

OF

SRI GHANASYAMADASA

EDITED WITH AN INTRODUCTION

by

SWĀMI PRAJÑÂNÂNANDA

RĀMAKRISHNA VEDĀNTA MATH

CALCUTTA

1956

Facsimile of the Manuscript of Sangitasarasangraha
By Sri Narahari Chakravarty or Ghanashyamdas

মদং। কমুবিমনচত্তস্কনগন হৃতপুনি সুলাচৰন বিৰামাহিত সগনং কচিদপি গুরু সহিতং ভবতিকবিহিতং ছন্দং সুন্দবিজনহৰনং ॥২৫॥ কুন্দনা ॥
পচমদহাদিজ্জি আপুন কিতহাকি জ্জি আপুন বিদহসওতহ বিবইজাআ । এমপাবি বিবিংদন মত্তসততী সপন এহুকহুধ্বন্দনা না আআ ॥ ২৬॥
পেত্তা ॥ ইহসপ্ত চতুষ্কলগন নিৰ্ম্মিতপদ যেনদু বিৰাসংভবতিযদি । নাগাধিপ পিঙ্গন ভনিত সুমঙ্গনপেত্তাবৃত্তমিদং দ্বিপাদি ॥২৭॥ পেত্তানন্দ
॥একাদশ বিশ্রামিতবৰ্গ বিবামি যদিপেত্তা বৃত্তং ভবতি । ছন্দোপেত্তানন্দমিদমানন্দ কাবিনাগপতি বিতিবদতি ॥ পিঙ্গনে ॥ সোঘত্তহজনসাব কি
তিঅপাবনা অবায পিঙ্গনকহই । এআব্বহবীসামনন্দউনাম পুন বিসও তেবুহ বিবই ॥২৮॥ সবৈযা ॥ ছন্দহ মত্তহ পচমহাদি জ্জিই মত্তএআত্তি
সপাএপা অসোনহ পঞ্চদহ হিজই কিজ্জই অন্তব অন্তবঠাই সুঠাঅ । চউবীন অ মত্ত ভানিজ্জই পিঙ্গন সপ্প ইছন্দ সুসাৰ অন্তনহু অনন্দনণ্
দিজ্জিণহুন নান সবে আছন্দ অপাব ॥২৯॥ গন্ধানক ॥ দশসপ্ত বর্ণ মিহবাচয প্রথম চৰনং দ্বিতীয মপ্যা দশকনিতি আতিহৃদযহবনং । স্বদৃশ মত্ত
বদনমাপি হৃদযে সন্ধানকং নাগপতি পিঙ্গনভনিতমিতি শৃনুগন্ধানকং ॥৩০॥ শিখা ॥ বসানিহতদশেকপবিমিত কনমধিক যুগানকনামিহভবতি
শিখা । যানিহত যুগান দুশকনমিছ হতবসন দুপবমপি গুরু যুক্তউভযত ॥প্রথমেদনেহদ্বা বিংশতিনঘব । প্রান্তেগুরু । দ্বিতীযেত ত্রিংশন্ধঘব ঃ প্রান্তে
গুরু বিতে ॥৩১॥ খঞ্জা ॥ প্রথম মিছ নিহত বসন দুগুরুকৃত মপবমপি দনমতি সুনানিতপদং । পুনহত নবনদুগুরু যুগানামিহবসহত দশ পুনকনমিত
খঞ্জা ॥৩২॥ ০॥ ইতিমাত্রাবৃত্ত নির্ণ্ণয ॥০॥ অথগদ্যং ॥ গদ্যং পদ্যমিতি প্রাগুক্তং ও মযং দ্বিবিধং বুধা । প্রাগুক্ত নক্ষনং পদ্যং গদ্যং সংপ্রতি গৃহ্যতে ॥ অপাদ ।
পদসন্তানো গদ্যং তচ্চ ত্রিধামতং । চূর্ণ্ণকোৎকনিকাপ্রাযবৃত্তগন্ধি প্রভেদত ॥ তত্র ॥ অকোঠোৰাক্ষৰং স্বল্প সমাসং চূর্ণ্ণকং বিদুঃ । তদ্বৈদর্ভবীতিস্থং

Page 63

গদ্যং হৃদ্যতবং ভবেৎ ॥১॥ অথোৎকনিকাপ্রাযং ॥ ভবেদুৎকনিকাপ্রাযং সমাসাঢ্যং দৃঢাক্ষবং ॥ উৎকনিকাপ্রাযং কন্নেনপ্রাযং উৎপ্রতাপমানমিত্যর্থঃ ॥
অথবৃত্তগন্ধি ॥ বৃত্তৈকদেশ সম্বন্ধং বৃত্তগন্ধিং পুনঃ স্মৃতং ॥৩॥ ইতিগদ্যনির্ণ্ণয ॥০॥ ইতিছন্দঃ প্রকাশ ॥ শ্রীঘনস্যামদাসেনকৃতং যৎ সর্ব্বসম্মতং । তবি
বানস্য মস্যার্থে নিবতং পবিচিন্তয ॥ ০॥ ইতিশ্রীসঙ্গীত সাবসংগ্রহং সমাপ্তং ॥০॥ শ্রীকৃষ্ণচন্দ্রাযনমঃ ॥ শকাব্দা ১৭২৫ ॥ শ্রীচৈতন্যচন্দ্রাযনমস্ত ॥

Page 64

श्रीघनश्यामदास-विरचिता

सङ्गीतसारसंग्रहः

स्वामी प्रज्ञानानन्देन

सपादितम

श्रीरामकृष्ण वेदान्त मठ

कलकता

१९५६

First published July 1956

All rights reserved

by the Ramakrishna Vedanta Math Calcutta

Published by Brahmachari Amar Chaitanya Ramakrishna Vedanta Math 19B Rājā Rajkrishna Street Calcutta-6 and Body of the book printed by R P Mitra at Elm Press 63 Beadon Street Calcutta and all other matters printed by P C Ray at Sri Gouranga Press Private Ltd, 5 Chintamani Das Lane Calcutta 9

THE PUBLISHERS NOTE

For the first time the book *Sangitasāra samgraha* is brought to light We are indebted to Śri Haridāsa Dās, a profound Sanskrit scholar, for supplying us the MS of the book The book has been critically edited by Swāmi Prajñânânanda, an authority on Indian music and an author of a number of research works He has added the footnotes and a learned Introduction which we believe, will be useful to the musicologists, artists and lovers of music

BOOKS ON MUSIC

By SWĀMI PRAJÑĀNĀNANDA

SANGIT O SAMSKRITI

A History of Indian Music

(VOL I THE VEDIC AGE)

Containing 17 illuminating chapters and three appendices, many rare plates of Ragas and Musical Instruments and Mudras, detailed Bibliography a chart of contents and index Demy size pages 45+376 Rs 10/

DR SUNITI KUMAR CHATTERJI says

* * I have been very much impressed by the wide extent of your reading of the history of music in various countries * * you have presented the whole thing in a most readable form Your book is quite a successful one I should say because [illegible] the subject is highly technical your way of presenting it [illegible] attractive and easy of [illegible] (*The 19th Aug 1953*)

DR S [illegible] Registrar Calcutta University says * * The book appears to be the result of your untiring search for truth from the sources themselves and their masterly exposition Please allow me to congratulate you on the successful production of an authoritative book in support of India claims for proving the fountain head of Music and particularly the songs to the world (*The 10th No 1953*)

SANGIT O SAMSKRITI

A History of Indian Music

(VOL II THE CLASSICAL AGE)

It contains a systematic historical evolution of Music, Musical Instruments Dances and Drama of the Classical Age from 600 B C to the 7th Century A D with numerous Plates, Charts Contents, Index and a Bibliography Demy size, pages more than 500 Rs 10/

RAGA O RUPA

Dealing with the theory and practice of Classical Music with many rare pates of Rāgas and Rāgīnis, line drawings of 9 Rāgas by Dr Nandalāl Bose of Visvabharati, Royal size, page 63+104 Rs 8/

THE NATION (Sunday July 3 1949) says

* * In this learned discourse on the history and nature of Indian classical music the learned author has approached the problem with the throughness of a scientist truthfulness of a historian and the ardour and warmth of an artist * * * The book, we are sure will prove to be of immence value to advanced students of Indian music

DHRUPADMALA

The Classical Dhrupad songs with correct notations Royal size, Rs 1/12/-

To be had of

RAMAKRISHNA VEDANTA MATH

19B, RAJA RAJKRISHNA STREET CAL-6

विषयानुक्रम

INTRODUCTION

Sangitasāra-samgraha is one of the standard works in Sanskrit on North Indian music The name of the book indicates 'a collection of extracts of music' The manuscript of this book was not available so long and so it was not possible to publish it The work was compiled in the early eighteenth century A D by Śri Narahari Chakravarty or Ghanasyāmadāsa of Bengal He was a contemporary to Śri Rādhāmohan Thākura who compiled the book *Padāmrita-samudra* or 'the ocean of the nectar of Padāvali'

It may be mentioned here that there are already three works by the name of *Sangitasāra samgraha* (1) *Sangitasāra samgraha* written or compiled by King Jagajjyotirmallam of Nepal in 1617-1633 A D (Nepal Era 799), (2) Telegu *Sangitasāra samgrahamu* by Tiru venkata Kavi, and (3) *Sangitasāra-samgraha* compiled by Sir S M Tagore and published in Bengali in 1884 by Banga-sangita sabhā, Calcutta But the *Sangitasāra samgraha* by Śri Narahari Chakravarty or Ghanasyāmadāsa is quite a new and different treatise dealing with *gita, vādya, nritta, nātya, chchanda,* etc

I am grateful and indebted to Śri Haridāsa Dās, an eminent Sanskrit scholar and Vaisnava devotee for supplying me the manuscript which he collected from Jājigrāma in Nadia District, West Bengal Every credit is due to him and him alone and none else for this valuable book on music seeing the light of day An author himself and a publisher of many Sanskrit and Bengali books he first wished to publish the manuscript

of this *Sangitasāra-samgraha* in Bengali character But later on he very kindly entrusted me with the MS for editing and publishing it in Nāgri character so that the world at large may be benefited by the invaluable book written by a Vaisnava savant The size of the manuscript is 12″ × 4″ and it contains 32 leaves and 64 pages The MS begins with the lines

श्रीकृष्णाय नम ।
श्रीगोविन्द प्रणम्यादौ गीतज्ञ-सुखहेतवे ।
सक्षेपादत्र वक्ष्येऽह सङ्गीतसारसग्रहम् ॥

and ends with the lines

श्रीघनश्यामदासेन कृत यत् सर्वसम्मतम् ।
तन्निरालस्यमस्यार्थं निरत परिचिन्तय ॥
इति सङ्गीतसारसग्रह समाप्त ॥ श्रीकृष्णाय नम । श्रीचतन्यचन्द्राय नम । शकाव्दा १७२५ ॥

The book was not certainly written in the Sakāvdā 1725 i e 1803 A D, as the author Ghanasyāmadāsa's advent was in the early eighteenth century A D Most probably the lines

श्रीकृष्णचन्द्राय नम । श्रीचैतन्यचन्द्राय नम ॥ शकाव्दा १७२५ ॥

were added by the transcriber who copied the original MS of *Sangitasāra-samgraha* nearly hundred years after Śri Ghanasyāmadāsa Another copied manuscript (size 9″ × 4″) of the *Sangitasāra-samghaha* was supplied to me from the Pāth-bâdi Library, Pānihāti near Calcutta Its title was erroneously written as "*Natya-sāstrah*" and unfortunately the MS was incomplete and many of the readings were incorrect The Pāth-Bādi *Pothi* contains only 5 chapters upto *Bhāsādi-nirupanam*

So I took the help of Śri Naiahari Chakravarty's *Bhaktiratnākara*[1] in which only 820 *slokas* i e *slokas* 2480-3300 of 5th chapter (*panchama taranga*) have been devoted to the theory or grammar of music I also consulted the following books (1) *Gitachandrodaya* by Ghanasyāmadāsa (the eigth part of which contains the theory of music and it is still in the form of manuscript), (2) The music portion of *Ānandavrindāvana-chanpu* by Śri Kavi-Karnapura , (3) The music portion of *Govinda-Lilāmrita* by Śri Krisnadāsa Kavirāj , (4) Pandit Śubhankara's *Sangita-Dāmodara* (copied MS supplied by Śri Suresh Chandra Chakravarty, Sangit Śāstri of Calcutta) , Śubhankara's *Hastamuktāvali* (published by the Music Academy, Madras) , *Vāchaspatyābhidhāna, Śabda Kalpadruma, Chchandamanjari* and other books, so as to find out the correct readings of the text of *Sangitasāra-samgraha* as far as possible

Narahari Chakravarty, says Dr Sukumâr Sen in his *A History of Brajabuli Literature* (1934), was the most prolific of the Vaisnava lyric poets He used either of the names Naraharidāsa and Ghanasyāmadāsa, in the *bhanitā* of his poems without any distinction He, therefore, may be mentioned as Naraharidāsa (ii) or Ghanasyâmadāsa (ii) Dr Sen also mentions that a poem of Śrī Rādhāmohona Thākura (1699 A C —1777 A C) has been quoted by Narahari Chakravarty in his *Gitachandrodaya,* which is the same as *Padakalpataru* (68) and it is therefore apparent that Rādhāmohana was, at the latest, an older contemporary of Narahari Chakravarty

---

[1] This book was first published from Bahrampur Murśidavad and then from Goudiya Math Calcutta with Bengali translation in 1940

It is said that sometimes Naraharidāsa was engaged as a cook in the temple of Śri Rādhāgovindaji at Vrindāvan and so he was then known as Rasuā Narahari amongst the Vaisnava community Naraharidâsa gave the following account of himself at the end of his book *Bhaktiratnākara*

निज परिचय दिते लज्जा हय मने
पूर्वावास गङ्गातीरे जाने सर्वजने ।
विश्वनाथ चक्रवर्ती सर्वत्र विख्यात
ताँर शिष्य पिता मोर विप्र जगन्नाथ ।
ना जानि कि हेतु हल मोर दुइ नाम
नरहरिदास आर दास घनश्याम ।

"I feel ashamed to narrate an account of my ownself My original home was on the bank of the Ganges and it was known to all Visvanāth Chakravarty was famous everywhere, and his disciple and pupil was my father Jagannāth (Chakravarty), a Brahmin I do not know why I was given two names, Naraharidâsa and Ganasyāmadāsa "

Narahari's original home was at Saiyadāvād on the east bank of the Ganges It was included within the boundary of the Rādadesa in West Bengal He wrote many authentic books and composed hundreds of padas His earlier books were *Srinivās-charitra, Bhakti ratnākara* and *Narottama-vilāsa* Besides these he compiled the voluminous books like *Goura-charitra-chintāmoni, Gitachandrodaya, Chchanda-samudra,* and *Paddhati-pradipa* *Chchanda-samudra* was a masterpiece of Śrī Narahari, but as the complete MS has not been traced yet, it is not possible to publish it

Naraharidāsa was a devout student of classical music He learned all kinds of music and specially the Dhrupada Prabandha gāna from the noted Hindu and Muhammedan Ustāds of Delhi, Mathurā and Vrindāvan of that time Like Narottama Thākur, Narahari also tried to develop and reconstruct the Vaisnava Padagāna or Padāvali Kirtana in the form of classical Dhrupada music Thākur Narottama had already introduced the *vilampat Garānhāti* Kirtana in Dhrupada style in the Khetari Mahotsava This was afterwards replaced by *Manoharasāhi, Reneti* and *Mandārini* types of Kirtana which can be compared to Kheyal, Tappā and Thumri types of classical music Narahari mastered all the authentic Sanskrit musical treatises then available for theoretical and historical knowledge of Indian music He knew fully well that the theory of music was not the prime factor yet it was essential for the correct practice and presentation of it

He however cultured the sacred traditional music of India, which helped him to revive the taste for genuine and *sāstric* type of classical music specially among the Vaisnava musicians of Bengal

Now what is the sacred traditional music of India? It is true that Śri Chaitanya (1458—1533 A D) introduced the *Nāma Kirtana* which was developed in a new way by Thākur Narottama Śri Narottama introduced *Rasa* or *Lilā-Kirtana* with the application of pure type of *Ālāpa, Rāga, Tāla,* etc He created a new sensation for music among the people of Bengal It is said that he learned Dhrupads from the Saint musicians like Swāmi Haridāsa or Haridāsa Goswāmi and

Raghunāthdāsa Goswāmi, the direct disciple of Śri Swarupa-Dāmodara From *Chaitanya-charitāmrita* of Krisnadāsa Kavirāj we know that Swarupa Dāmodara was a personal attachee to Śrī Chaitanya, a profound Sanskrit scholar, and a great musician of his time It is said that he mastered both the vocal music and Mridanga Krisnadāsa Kavirāj learned music first from Swarupa-Dāmodara and Rāmānanda Rāya and then from Raghunāthdāsa Goswāmi When Narottama reached Vrindāvan together with Śrinivāsa-Āchārya and Śyāmānanda (Krisnadāsa II) Krisnadāsa Kavirāj was too old It is said that Krisnadāsa Kavirāj died in 1582 A D at Vrindāvan when he heard that the Vaisnava manuscripts (together with that of *Chaitanya-charitāmrita*) were looted by the men of Veer Hāmbir of Vana-Bisnupur These manuscripts were sent with Narottama, Śrinivāsa and Śyāmānanda from Vrindāvan to Bengal, in 1581-1582 A D When Narottama and others left Vrindāvan with the manuscripts Krisnadāsa Goswāmi was alive and it is said that he was then 86 years old Swāmi Haridāsa Goswāmi was then at Vrindāvan, being the head of his newly created *Haridāsi-Sampradāya* Being the head of his religious institution he was known as '*Swāmi*' (lord) and '*Goswāmi*', which was the common title of all the venerated Vaisnavas of Vrindāvan and Mathurā From the authentic records of the *Mohāntanāmā Pothi* and Grows' *History of Mathurā* (an Archaeological Report) we know that Swāmi Haridāsa was born at Haridāspur in Multan District at about 1513 A D and died in 1608 A D And so when Krisnadāsa Kavirāj (who was born in 1496 A D) died in 1572 A D , Swāmi Haridāsa

Goswāmı was nearly 69 years old [2] And ıt was quıte possıble for Narottama to take lessons ın Dhrupad musıc from Swāmı Harıdāsa

The Senī style of Dhrupad, however, evolved from Mıān Tānasen and hıs worthy descendants Tānasen's musıc teacher was Swāmı Harıdāsa of Vrındāvan It ıs saıd that Swāmı Harıdāsa learned Dhrupad from Vaısnava saınt, one Swāmı Krısna dutta Some say that Swāmı Harıdāsa's musıc-teacher was the renowned Vaısnava savant Krısnadāsa Kāvıraj, and not Swāmı Krısna dutta Now who was thıs Krısna-dutta We find the mentıon of the name of a Krısna-dutta and not Swāmı Krısna-dutta ın Harınārāyana Dev's book *Sangıt Nārāyana* whıch was composed ın Orıssa ın the last quarter of the 18th century A D The name was mentıoned ın connectıon wıth the *Rāga Devakrıyā* (Devagırı ?) It ıs saıd that Krısna dutta was a noted musıcologıst and he composed some authorıtatıve books on musıc

Dr Rāghavan also mentıoned about hım ın hıs learned artıcle *Later Sangıt Lıterature* (vıde The Journal of the Musıc Academy, Madras, vol ıv , 1932, p 74) In hıs artıcle Dr Rāghavan saıd Of thıs wrıter (Krısna-dutta) nothıng else ıs known except that he ıs quoted as a wrıter on musıc ın Nārāyana's *Sangıta Nārāyana* The name of hıs work ıs not known On p 30 of *Sangıta Nārāyana* he ıs quoted to have saıd that the *Rāga Devakrıyā* was also called *Śuddha-Vasanta*

'इयमेव शुद्धवसन्त इति कृष्णदत्त ' ।

[2] There ıs a great controversy as regards the date and name of Swamı Harıdāsa They will be dıscussed ın my forthcoming book *Padaval Kırtaner Itihāsa* (Bengalı) or A Hıstory of Padavalı Kırtana

Now again we come across the name of Krisnadāsa who was quoted by the author of *Gitaprakāsa* (15th-16th century A D), an authoritative book produced in Orissa This Krisnadāsa was no other than Krisnadāsa Kāvirāj of *Chaitanya-charitāmrita* and he was contemporary to Rāmānanda Rāya, Rupa Goswāmi, Sanātana Goswāmi, Jiva Goswāmi and others Both Nabhaji and Lāldāsji mentioned of him in their *Bhaktamālas* thus

कृष्णदास नाम हय सोनार वैष्णव ।

*   *   *   *

मध्ये मध्ये नियमित नृत्य गीत-वाद्य ।

करेन नितानि साधु अनुरागसिद्ध ॥

Krisnadāsa Kavirāj's *Govinda-Lilāmrita* also proves that he was a noted musician and a poet Krisnadutta who was quoted in Hārinārāyana Deva's *Sangita-Nārāyana* was quite a different person from Krisnadāsa quoted in *Gītaprakāsa* Krisnadāsa was a composer of many songs and many of his songs were quoted in the 'Prabandhādhyāya' of *Gitaprakāsa* It is interesting to note that one of his songs was in the Mallāra-Rāga ending with the words

श्रृणुत कर्णकुतुककारि-कृष्णदासबिरचनां गजपतिनृपहृदय" ।

Dr Rāghavan said that Krisnadāsa (1496-1582 A D) was a contemporary of Śri Chaitanya (1458-1533 A D) Again we find the name Rāmānanda Kavi-Rāya mentioned in Kavi Nārāyana's *Sangita sarani* in connection with a *Ksudragita-prabandha* in Gundakari-Rāga, which was known as 'Chitrapada' The author of *Sangita-sarani* quoted the passage from *Gitaprakāśa*

'उदाहरण यथा गीतप्रकाशे गुण्डकरिरागेण'

etc That Chitrapada song was composed by Rāya Rāmānanda and it ended with the following lines

'जयतु रुद्रगजेशमुदित रामानन्दकविराय-कविगीतम्' ।

Rudra Gajapati or Pratāparudra Gajapati (1504-1532 A D) was a devoted disciple of Śrī Chaitanya Rāmānanda Rāya was a court-poet of Pratāparudra Deva He was also a disciple of Chaitanya Deva

Hari Nārāyana Deva also quoted many passages from *Gitaprakāsa* and it can be assumed that he knew fully well the name of Krisnadāsa quoted by the author of *Gitaprakāsa* But in the early 18th century he mentioned Krisna dutta as an authority on music in his *Sangita Nārāyana* and so it is probable that Krisnadutta was a later musicologist than Krisndāsa We also find in *Sangita Nārāyana* that Krisna dutta was contemporary to Vāchaspati, Harināyaka Suri and Poet Purushottam Misra or Premadāsa or Premānanda dāsa who were the authors and poets of the period 17th-18th century A D

It was a common practice with the then Sādhu communities, both Dasanāmi and Vaisnava to learn classical music for devotional songs There were different Ākhdās, Mathas and Āshramas of different religious sects all over India where devotional songs played an essential part of spiritual Sādhanā During the time of Śrī Chaitanya (15th-16th century A D) and onward there was a spirit of amity among the Hindus and the Muhammedans People of both the communities cultured music from teachers or Ustāds of both the sects

From the history of Indian music we know that music was also prevalent in the pre-historic India with its triad forms, *nritta, gita* and *vādya* Its genuine evidences are found in the archaeological findings of the Mohenjo-daro, Channu-daro and Harappa

In the Vedic time music was in the form of Sāmagāna Different Vedic notes (*yama*) like *prathama, dvitiya tritiya, chaturtha, mandra, ātisarya* and *krusta* were added to the Rik stanzas The *gānas* were practised with the help of different meters like *gāyatri, anuṣtubha,* etc , registers (*sthāna*) like *mandra, madya* and *tāra,* different instruments like Vīnā, Venu and drums The devoted wives of the Brāhmins often played the Pichchorā Vīnā and danced to the tune of Sāmagāna The music evolved even to the heptatonic form in the Vedic time But its forms were different with different clans and communities due to their adaptation of different number of notes and divergent ways of presentation The *Puspasūtra,* the Prātisākhya of the Sāma Veda, and the *Nāradi-śiksā* clearly mentioned these various forms and modes which prove that music of the Vedic time was practised in pentatonic, hexatonic and heptatonic forms And though Matanga (5th-7th century A D) said that music with four notes was not of the classical Mārga type 'चतु स्वरा न मार्गे' yet it was cultured with three and four notes during the time of Bharata (2nd century A D) Bharata mentioned in his *Nātyaśāstra* that music with four notes could be practised according to the usage of the country

'चतु स्वरप्रयोगोऽपि देशापेक्ष प्रयुज्यते' ।

Kallınāth (1446-1465 A D) saıd ın hıs commentary (1 7 4 7) that though Bharata admıtted the use of four notes ın Dhruvā-gānas, yet thıs type of Gānas was considered as an ınferıor one

> 'चतु स्वरप्रयोगस्तु भरतेनापकृष्टध्रुवायामेवोक्त ।
> त्रिस्वरादीना प्रयोगस्तु सामव्यतिरिक्तगादौ द्रष्टव्य ' ।

As regards the dıfferent number of notes to be used ın dıfferent Vedıc recensıons (*sākhā*), *the Puspaṣūtra* says

> एतभर्विस्तु गायन्ति सर्वा शाखा पृथक्-पृथक् ।
> पञ्चस्वेव तु गायन्ति भूयिष्ठानि स्वरेषु तु ॥
> सामानि षट्सु चान्यानि सप्तसु द्वे तु कौथुमा ।
> ऊनानामन्यथागीति पदानामधिकाश्च ये ॥

In the Vedıc tıme the Sāmagānas were exclusıvely sung durıng the sacred performances of the sacrıfices and rıtes In the post-Vedıc perıod ı e ın the Epıc age they were sung ın dıfferent sacred functıons In classıcal perıod Gāndharva musıc was constructed out of the Vedıc musıc Bharata saıd that the musıc consıstıng of *svara, tāla* and *pada* was created out of Vınās and dıfferent musıcal ınstruments lıke *tata, ghana, susıra* and *ātodhya* Thıs kınd of musıc was favourıte to the gods and pleasıng to the Gandharvas, the semı-dıvıne beıngs

> 'यत्तु तन्त्रीकृत प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
> गान्धर्वमिति तज्ज्ञेय स्वरतालपदाश्रयम् ॥
> अत्यर्थमिष्ट देवानां तथा प्रीतिकर पुन ।
> गन्धर्वाणां च यस्माद्धि तस्माद् गान्धर्वमुच्यते ॥'

To make these lines explicit Bharata said

गान्धव यन्मया प्रोक्त स्वरतालपदात्मकम् ।
पद तस्य भवेद्वस्तु स्वरतालानुभावकम् ॥
यत्किञ्चिदरक्षकृत तत्सर्व पदसञ्ज्ञितम् ।
निवद्धाश्चानिवद्धश्च तत्पद द्विविध स्मृतम् ॥
अतालच सतालच द्विप्रकारच तद्भवेत् ।
सतालच ध्रुवार्थेषु निवद्ध तच्च वै स्मृतम् ॥
यत्तु वा करणोपेत सर्वातोद्यानुरञ्जकम् ।
अतालमनिवद्धच पद तु ज्ञयमेव च ॥

Nārada also explained the word Gāndharva as follows

गेति गेय विदु प्राज्ञा धेति कारुप्रवादनम् ।
वेति वाद्यस्य सञ्ज्ञेय गान्धर्वस्य विरोचनम् ॥

The commentator Bhatta-Śobhākara said regarding this *śloka*

'ग-शब्देन गान लक्ष्यते, ध-कारेण व-कारेण वैणिकस्य प्रवादनम् । चातुर्येण हस्ताङ्गुलिधारण प्रवादनपदेन कथिते व-कारेण वादनं लक्षितम्'

From this explanation we know that the music Gāndharva was always a composite body of *svara, tāla* and *pada*

Now, what are the *svara*, *tāla* and *pada*? Bharata said regarding them

गान्धर्वं त्रिविध विद्यात् स्वरतालपदात्मकम् ।
*   *   *   *
स्वराश्च श्रुतयो ग्रामो मूर्छना स्थानसयुता ।
स्थान साधारणे चैव जातयोऽष्टादशैव च ॥
वर्णाश्चत्वार एव स्युरलङ्काराश्च धातव ।
*   *   *   *

आवापस्त्वथ निष्क्रामो विक्षेपश्च प्रवेशक ।
शम्याताल सन्निपात परिवर्त सवस्तुक ॥
मात्रा विदार्याङ्गुलया यति प्रकरण तथा ।
गीतयोऽवयवा मार्गा पादभागा सपाणय ।
इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधै ॥
बञ्जनानि स्वरा वर्णा सन्धयोऽथ बिभक्तय ।

* * * *

छन्दो वृत्तानि जात्यश्च नित्य पदगतात्मका ।
गान्धर्वसंग्रहो ह्येष विस्तर मे निबोधत ॥

—नाट्यशास्त्र २८।१२-१८

That is, the materials of *svara, tāla* and *pada* with which the Gāndharva was constructed were

1 Svara — Svara, sruti, grāma, mūrchchanā, shtāna, sādhārana, eighteen jātis, four varnas, alamkāra, dhātu and gīta

2 Tāla — Āvāpa, niskrāma, viksepa, pravesaka, samyā, tāla, sannipāta, parivarta, vastu, mātrā, vidāri, yati, prakarana, pādabhāga, etc twenty in number

3 Pada — Svara and vyanjana, varna, sandhi, bibhakti, âkhyāta, upasārga, nipāta, taddhita, chchanda, vritta, jāti, etc [3]

[3] These have been fully dealt in my book *Sangita O-Samskriti* (A History of Indian Music) Vol II

Bharata explained these music materials in different chapters of his Nātyasāstra and especially in the Chapts 28-32 The Gāndharva (*gāna*) was prevalent and praictised, as is generally estimated, probably from 600 B C to 2nd-3rd century A D From the writings of Śrāngdev (early 13th century) and the commentator Kallināth (1446-1465 A D) we know that the Gāndharva was known as the Marga

'गान्धर्वं मार्गं । * * अनादिसम्प्रदायमित्यनेन गान्धर्वस्य वेदवदपौरुषेयत्वमिति सूचितं भवति ।'

(Vide *Sangita-Ratnākara,* IV Pravandha-Adhyāva)

The Mārga music was sacred and holy Moreover Kallināth said that the range of music from the Jātirāga to the Antarabhāsā-rāga was known as the Gāndharva

'स्वरगतरागविवेकयोर्जात्याद्यन्तरभाषान्त यदुक्त तद् गान्धर्व-मित्यथ '।

Simhabhūpāla also mentioned

गान्धर्वं जाति-ग्रामरागादि पूर्वमुक्तम्' ।

In the great epics like Rāmāyana, Mahābhārata and Harivamsa we find the practice of seven kinds of pure (*śuddha*) Jātis or Jātirāga-gānas Lava and Kusa were known as the wandering Bards who sang the Mārga music (*mārga-vidhāna sampadā*) in praise of Śrī Rāmachandra (*prasasamsuh praśastavyau*) The tunes or melodies of the Jātirāgas were pleasing to all who heard them

ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ।
श्रोत्राश्रयसुख गेय' ❀ ❀ ॥

The Munı Vālmıki said (IV 4 8 36)

'जातिभि सप्तभिर्युक्त तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥
रसै श्रृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयाणकै ।
वीरादिभि रसैर्युक्त काव्यमेतदगायताम् ॥
तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ स्थान-मूर्छनाकोविदौ ।
भ्रातरौ स्वरसपन्नौ गान्धर्वाबिवरूपिणौ ॥
* * * *
प्रशशसु प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ।'

The *kāvya* or *pāthya* ı e *geya-padas* which were sung with the seven notes (*sadja, rısabha,* etc), three registers (*mandra, madhya* and *tāra*), *mūrchchanās, tānas* and *rasas* and *bhāvas* (aesthetic sentiments and moods) breathed absolutely the air and atmosphere of celestial fervour and eternal peace

The periods from 3rd to 7th century A D were an epoch making one, because during this period the Gāndharva music was gradually replaced by the formalized national and regional tunes Matanga was a great exponent of this period The experienced musicologists (*vāggeyakāras*) formalized many of the aboriginal and local folk tunes with the help of ten *sāstric* characteristics (*dasa laksana*) and incorporated them under the head of classical Rāgas They were possessed of pleasing propensities like that of the Gāndharva or Mārga music

यत्तु वाग्गेयकारेण रचित लक्षणान्वितम् ।
देशीरागादिषु प्रोक्त तद्गान जनरञ्जनम् ॥

Some of the Desî-Rāgas are Botta, Thakka, Mâlava, Trıvenı, Gurjarı, Kāmboja, Ābhırı, Dāksı-

nātya, Āndhri, Gāndhāri, Kālindi, Pulindi or Pulindikā Paurālī, Sauviri (Srāveri ?), Drāvidi etc Besides them some of the foreign tunes also got into the family of Indian Rāgas and they were Śaka and Śaka-misrita, the national tune of the Scythians Pārsadeva and Śrāngdev mentioned many other Desi-Rāgas like Bāngāli, Nisādini, Tumburā Gaudi, Pallavi-vibhāsā, Śaka-valita, Śaka-tila, Pallavi, Behāri, Todi, Turuska-Todi, Turuska-gauda, etc As regards the Desaja-bhāsā-Rāgas Matanga said in his *Brihaddesi*

(क) देशभाषात्र विख्याता गुजरी परमोज्ज्वला ।
(ख) सौराष्ट्रिका तु भाषेय देशाख्या गीयते जनै ।
(ग) देशभाषा तु देशाख्या सैन्धवी ठक्करागजा ।
(घ) * * अम्वाहेरी प्रकीर्तिता ।
भाषेय * * न्नित्य देशाख्या सम्प्रकीर्तिता ॥
(ङ) * * सम्पूर्णा ज्ञेया पौरालीदेशसम्भवा ।
(च) पूर्णपञ्चमजा ह्येषा अभीरी देशसम्भवा ।
(छ) माङ्गाली * * वैदेश सम्भवा ।
(ज) * * दाक्षिणात्या मनोरमा ।
विभाषेय ह्येषा त्रावणी देशसम्भवा ।
(झ) बङ्गालदेशसम्भूता बङ्गाली दिव्यरूपिणी ।
(ञ) द्राविडविषये ह्येषा देशाख्या सुमनोहरा ।

In fact all the Bhāsā and Vibhāsā Rāgas were known as Desi and named after the countries or aboriginal tribes Matanga said

इत्येता प्रकटा लोके भाषा बहुमता स्मृता ।
यथा यथा प्रयुञ्जीत तस्य सा तु विवर्तिता ॥

After Matanga Pārsadev of *Sangıtasamayasāra* (about 9th-11th century A D), Nārada of *Makaranda,* Śrāngdev of *Ratnākara* enrıched the treasure of Indıan musıc Durıng Śrāngdev's tıme Northern Indıa was under Mohammedan rule, and so archıtecture, sculpture, paıntıngs and musıc of Northern Indıa were ınfluenced by the Arabs and Persıans E B Havell rıghtly saıd that the Islam's first footıng ın Indıa, ı e Northern Indıa was from the seventh to the eleventh centurıes About 710 A D one Khālıf Wālıd, under Muhammad ıbn Kāsım who was only seventeen years old, ınvaded Sınd, kılled the Brāhman kıng Dāhır, and conquered the whole of the Indus Valley from the delta of the rıver upto Multan We get also ample evıdences from the Annals of Rājasthān about the ınvasıons and attacks of the Arabs and Turks under Sultān Māhmud and those of the Moghuls under Babar and hıs successors ın Northern Indıa From the eleventh to the twelfth centurıes A D the admınıstratıon of Mahmud of Ghaznı and Muhammad Ghurı, brought about a great socıal and cultural change ın Indıa In the socalled Pathan and Tuko-Afghan perıods Ālauddın Khılıjı (1296-1315 A D) brought a great change ın the domaın of Hındu Indıa, and ıt was he who first conceıved the conquest of the Hındu states of the Deccan whıch stıll then maıntaıned theır ındependence and culture

Āmır Khusrau was the court-poet of Sultān Ālāuddın He apprecıated Indıan musıc greatly ın hıs Persıan book *Nuh Sıpır* He saıd "Indıan musıc ıs superıor to the musıc of any other country, and ıt charms not only men but beasts also " He however brought about changes ın Indıan musıc through the

mixture of Persian types with the help of the Sultān. Śrāngdev was then an inhabitant of Deogiri or Devagiri (modern Daulatābād) in the first half of the 13th century A D In his time there was no Mohammedan invasion in Deccan, and it was Sultān Ālāuddin Khilji who invaded the Deccan for the first time at the beginning of the fourteenth century A D But it is also a fact that the major part of Northern India had fallen into the hands of the Muslim invaders of India at that time The Khilji-dynasty afforded opportunities for more cultural developments and contacts, and introduced some of the Asiatic Rāgas like Śaka, Turuska-Todi and Turuska-Gauda as found in the treatises of the eleventh to fourteenth century A D Otherwise *Sangit-samayasāra* and *Sangit-Ratnākara* advocated fully the Rāgas of the Hindu India, though Mohammedan Era had dawned earlier on the horizon of India

A considerable change in the system and classification of Rāgas was worked out in the 16th century A D during the time of Pandit Rāmāmatya (1550 A D) of Vijayanagara This change was brought about due to the conflict of ideals and opinions of different musicologists and artists Like Rāmāmatya Pundarika-Vitthala also brought about some changes in the field of music He mentioned in his *Sadrāgachandrodaya*

'सन्त्यस्मिन् वहुधा विरोधगतयोर्लक्ष्ये च लक्ष्योदिते' ।

Pandit Somanāth (1609 A D) composed his *Rāga-vivodha* to reconcile the conflict between the practice and the science of music

रागविवोधं बिदधे बिरोधरोधाय लक्ष्य-लक्ष्णयो ।"

However, change is inevitable in everything in this world The old order changeth yielding place to new

The system of Bharata was amended during the time of Śrāngdev, and the system introduced by Śrāngdev was modified by Rāmāmatya, Pundarika, Lochana, Ahobala, Hridayanārāyana, Śrinivāsa, Purandaradāsa and others

In the 15th 16th century A D , there grew up some distinctive features both in the systems of North and South Indian music, and though Purandaradāsa (1484 A D) was born in the border region (in the city of Purandaragada 18 miles away from Poona) of the two systems, and tried to fuse them together after having acquired complete mastery over both systems yet they gradually became separated from each other In the 17th century A D Venkatamukhin created a new era in the history of South Indian music by introducing his seventy two Melakartās or scales But it is interesting to note that out of his seventy-two Melakartās, nineteen only survived during his life time Those nineteen Melakartās were Mukhārī Sāmavarāli, Bhupāla, Hijjujji, Vasanta, Bhairavi, Gaula, Āhiri, Śrī, Kāmbojī Sankarābharana, Sāmanta, Desāka or Desāki, Nata, Śuddha-varāli, Pantuvarāli, Śuddha-Rāmakriyā, Singharava, and Kalyāni But still he was in favour of his 72 Melakartās, and he believed in the possibility of future creation of many new Rāgas and bringing them under the category of his 72 Melakartās In fact, Venkatamukhin believed in infinite possibilities of evolution of new modes or Rāgas He differed no doubt from Pandit Somanāth, Pundarika and Rāmāmatya regarding the *shuddha mela,* displaced notes and forms of Rāgas in many respects, but yet his system got full appreciation from the Vāggeyakāras of the South

The seventy-two Melakartās were afterwards scientifically divided into two groups, *suddha-madhya ma* and *prati madhyama,* each containing thirty-six Melakartās Again there came a considerable change in the South-Indian system during the times of Tyāgarāja, Śyāmāsāstri, Svāti Tirunel and others

Like the Karnātic music, there came a change in the domain of North Indian music in the early nineteenth century Even in the seventeenth-eighteenth century North Indian classical Rāgas preserved their old traditional forms and scales (*thātas*) But with the advent of Mahammed Rezzā (1812 A D) of Patna and Māhārāja Pratāp Singh (1779-1804 A D) of Jaipur there came a radical change in the current system of North Indian music Their compilations *Nāgmat e-Āsāphi* and *Rādhāgovinda-Sangitasāra* brought about a new system which is prevailing even to the present times Nothing remains unchanged amidst the change of the world, the old ones are always replaced by the new So the present system which has been designed by the taste and temperament of the present society should be warmly welcomed and appreciated

It has already been said that the present system of North Indian classical music has traditionally been handed down to the mediaeval period through the medium of Swāmi Haridāsa Goswāmi and his talented disciples both Hindu and Mohammedan during the reign of Emperors Akbar and Jahangeer from the 16th to the beginning of the 17th century Gopāl Nāyaka, Baiju Baorā, Āmir Khusrau (during the reign of Ālāuddhin Khilji) and Rājā Mān of Gwālior were the upholders of Indian traditional music before the advent

of Swāmı Harıdāsa Goswāmı Gwālıor, Bundı, Jaunpur, Delhı, Āgrā, Mathurā, Vrındāvan, Vıjayanagar and greater Bengal were the chıef seats of culture of classıcal musıc Naraharı-Chakravarty alıas Ghanasyāmadāsa got hıs ınspıratıon of classıcal and Śāstrıc musıc from Thākur Narottama of Khetarı Narottama derıved dıvıne ımpetus ın musıc from Śrī Chaıtanya Swarupa-Dāmodara Krısnadāsa Kavırāj, Swāmı Hārıdāsa Goswāmı, Rāya Rāmānanda, Kavı Karnapur and Raghunāthdāsa-Goswāmı (dıscıple of Swarupa-Dāmodara) Bengal at that tıme produced hundreds of scholar-musıcologısts and saınt musıcıans who enrıched the treasure of the culture of Indıa

The hıstory of Bengal reveals that from the tımes of the Gupta, Pāla and Sena rulers down to the twentıeth century Bengal had produced works lıke Nāthagıtıkā (8th-9th century) by Goraksanāth, Chourangınāth, Mınanāth, and the *Charyāpadas* (950-1200 A D) by Savarı-pā, Kānu-pā, Hadı-pā, Luı-pā and others, *Dohākosa* (1100-1150 A D) by Saraha, *Gıtagovında* (12th century A D) by Kavı Jayadeva, *Krısnakırtana* by Chandıdāsa (14th-15th century A D), etc *Sangıta-Dāmodara* and *Hastamuktāvalı* (16th-17th century), *Rāgatarangını* and *Rāga-sangıta-samgraha* by Kavı Lochana Pandıt (mıddle of the 17th century), *Gıtaprakāsa* (first half of 16th century), *Sangıta sārasamgraha* and *Sangıtabhāskara* by Rājā Jagajjyotımallam of Nepal (1617-1633 A D), *Sangıta-Nārāyana* (1800 A D) by Kıng Nārāyana Deva, *Sangıtasaranı* (1800 A D) byPoet Nārāyana, *Sangıta-kāmoda, Sangıtakaumudı,* etc are also the products of Greater Bengal From Rūparāma's *Dharmamangala* and Kalhana's

Rājatarangini we know that classical dances were practised by the Natis and Devadāsīs (dancing girls) and they were exhibited in the temples of Bengal It is said that the rules of *angahāras* and *hastamudrās* (hand-poses) that were applied to those dances were no other than those prescribed in Bharata's *Nātyasāstra* Dvārbhāngā, Mithilā, Gauda, Kāmarupa and Kalinga or Orissa were the chief seats of classical music and dances Nepāl, Kāshmir, Gāndhāra had received the inspiration of music, musical instruments and dances of Bengal through Gauda and Magadha The music materials of Bengal also travelled to Khāsgarh, Bhutān, Kuchi, Khotān through Nepāl and Kāshmir with the merchants, Indian travellers and Buddhist religious teachers Narahari Chakravarty or Ghanasyāmadāsa fully imbibed the spirit of this cultural Bengal

The book *Sangitasāra-samgraha* is divided into six chapters and they are (1) *Gita-prakarana,* (2) *Vādya-prakarana,* (3) *Nritya-nātya-prakarana,* (4) *Āngikā-bhinaya-prakarana,* (5) *Bhāsādi-prakarana* and (6) *Chchanda-prakarana* Being a devout Vaisnava Narahari made his ovation to Śrī Krisna saying that by the grace of Him he would describe his 'collection of the extract of music' For the compilation of the book he took the help of the following books

1 *Gitaprakāśa* (Orissa)
2 *Sangitasāra* by Harinārāyana
3 *Pançamasāra-samhitā* by one Nārada
4 *Sangita-Dāmodara* by Pandit Śubhankara
5 *Sangita-Pārijāta* by Pandit Ahobala
6 *Sangita-Kaumudi* (author unknown)
7 The book on music by Harināyaka Suri

8 *Nātyadarpana* by Rāmachandra Surı
9 *Sangıta Ratnamālā* by Mammatāchārya
10 *Sangıta Muktāvalı*
11 *Chchandaratnākara*
12 *Chchandakaustubha*
13 *Bāmıbhusana*
14 *Sarasvatıkanthābharana* by Kıng Bhoja
15 *Vrıttaratnākara*
16 *Pıngalasūtra* by Pıngalāchārya
17 *Nātyasāstra* by Munı Bharata
18 *Chchandamanjarı* by Gangādāsa

Now, let us survey the contents of *Sangıtasāra-samgraha*

CHAPTER I

Srı Naraharı Chakravarty saıd

'गीत-वादित्र-नृत्यानां त्रय सङ्गीतमुच्यते' ।

Sangıta ıs the combınatıon of vocal and ınstrumental musıc together wıth dancıng He quoted the definıtıon of *sangıta* from Ahobala's *Sangıta-Pārıjāta* and from *Sangıta-Sıromanı* He dıvıded *sangıta* ınto *mārga* and *desī* and saıd by quotıng Harınārayana that the *mārga* type was prevalent ın the *svargaloka* By *desı* he dıd not mean the folk or regıonal type of musıc, but the classıcal type havıng ten characterıstıcs (*dasalaksmana*) lıke *amsa, graha,* etc , *varna, dhâtu, alamkāra* and *tāna* Srāngdev also mentıoned about 13 *laksmanas* addıng two more characterıstıcs *samnyāsa* and *vınyāsa* Naraharı saıd that the basıc prıncıple of musıcal sound ıs *nāda* Nāda or sublımınıal causal sound ıs the product of *ākāsa* or ether He quoted Āñjaneya and Kohala ın thıs connectıon and saıd that

the causal sound was divided into *anāhata* and *āhata* (unmanifested and manifested) The *āhata* or manifested is the cause of musical sound (*svara*) The *nāda* is the source of *sruti* or seminotes or microtones *mūrchchanā, tāla, grāma* and all other materials of music He admitted twenty-two microtones (*sruti*) and they originated from the wires of the Vinās

'क्रमादुच्चोच्चतायुक्ता वीणाद्वावेव लक्षिता'।

He followed the ancient authors and said that all the notes begun from final microtones and their respective numbers were 4, 3, 2, 4, 4, 3, 2 The *svarasthānas* or accurate bases of seven notes were on the microtones 4, 7, 9, 13, 17, 20, 22 But the *svarasthānas* of the modern system of music are on the microtones 1, 5, 8, 10, 14, 18, 21 Bharata, as has been said, determined the number of microtones of the seven notes by the help of the two same sized Vīnās, Chala and Achala or Chala and Druva and he said that the *svarasthānas* of the notes were on 4, 7, 9, 13, 17, 20 and 22 From this we get the value of the *śuddha thāta* or standard scale This ancient method was followed by Dattila, Matanga, Kohala, Yāstika, Pārsadeva, Srāngdev, Nārada of *Makaranda,* and others This ancient system devised by Bharata was prevalent upto 17th-18th century But the Eastern and Western writers and interpreters committed a mistake by placing the *svarasthānas* on the microtones 1, 5, 8, 10, 14, 18, 21 Rightly it has been said by N S Rāmachandran in his *The Rāgas of Karnātic Music* (Madras, 1938) "* * and this clearly shows the mistake committed by a host of writers including Sir William Jones, Ousley,

Paterson, Stafford, Willard, French, Carl Engel, S M Tagore, Grosset, Day, etc when they defined S to R as four srutis, R to G as three srutis and so on Mr Fox-Strangways also accepts this wrong allocation of the srutis in the face of the texts and practice and is therefore led into a series of errors " Ksetra Mohun Goswāmi of Calcutta also adopted the incorrect method of *svarasthāna* following the writings of the Western writers (Vide his *Sangitasāra,* 2nd ed , pp 3-4)

The *sruti*-arrangements and the *svarasthānas* of both ancient and modern systems are

	Śrutis	Ancient	Modern
1	Tivrā		+ Sa (4)
2	Kumudvatī	(Kākali—Ni)	
3	Mandā		(Komala—Ri)
4	Chchandovatī +	Sa (4)	
5	Dayāvati		+ Ri (3)
6	Rajani		
7	Ratikā +	Ri (3)	(Komala—Ga)
8	Raudri		+ Ga (2)
9	Krodhā +	Ga (2)	
10	Vajrikā		+ Ma (4)
11	Prasārini	(Antara-Ga)	
12	Priti		Tibra—Ma
13	Mārjani +	Ma (4)	
14	Ksiti		+ Pa (4)
15	Raktā		
16	Sandipanī		(Komala—Dh)
17	Ālāpani +	Pa (4)	
18	Madanti		+ Dha (3)
19	Rohinī		
20	Ramyā +	Dha (3)	(Komala—Ni)
21	Ugrā		+ Ni (2)
22	Ksobhinī +	Ni (2)	

In Bharata's time (2nd century A D) the *meru śruti* was Ksobhini and the note was Ni The first four *srutis* Tivrā, Kumudvati, Mandā and Chchandovati constituted the stuff of Sadja and the *svarasthāna* of Sadja was placed on Chchandovatī In modern system of late origin the Vinkāras and instrumentalists placed the note Sadja on Tivrā, the first *sruti*, and so the ancient *svarasthānas* have undergone a change from Sadja to Risabha, Risabha to Gāndhāra, Gāndhāra to Madhyama and so on, but the ancient intervals between the notes 4, 3, 2, 4, 4, 3, 2 have remained the same Again in Bharata's time (in *Nātyasāstra*) there were only two flat or chromatic (*vikrita*) notes, and they were Antara-Gāndhāra and Kākali Nisāda Out of the four *srutis of* Madhyama when Gāndhāra takes two *srutis*, Vajrikā and Prasārinī it is called the Antara-Gāndhāra, and similarly out of four *srutis* of Sadja when Nisāda takes two *śrutis* Tivrā and Kumudvatī, it is called the Kākali-Nisāda But in the modern system of North-Indian music flat or chromatic notes are five in number and they are placed in between the notes Sa and Ri, Ri and Ga, Ma and Pa, Pa and Dha, and Dha and Ni

However, from the history of Indian music we find that seven *suddha* notes were used in the *gānas* of pre-Christian era In the beginning of Christian era only the two notes Gāndhāra (Antara-gāndhāra) and Nisāda (Kākali-nisāda) were recognized as the displaced or flat notes (*komala svara*) But in the 13th century A D Śṛāngdev mentioned 12 displaced notes with 7 placed or *suddha* = (19) notes (vide *Sangita-Ratnākara*, I 3 39-46) Again during the times of Pandit Rāmāmatya (1550 A D) and Pandit Somanāth (1609 A D) 7

displaced together with 7 placed (=14) *suddha* notes were used in the systems of Indian music But in Venkatamukhi's *Chaturdandiprakāsikā* (1620 A D) we find only 12 notes in all i e 5 displaced (*komala*) and 7 placed (*suddha*) notes Venkatamukhin said

रत्नाकरे तु नि शङ्को विकृतान् द्वादशस्वरान् ॥
अब्रवीत्केचन पुन सप्ताहुर्विकृतिस्वरान् ।
सर्वमेतत्समालोच्य लक्ष्यमार्गानुसारत ॥
स्वरा पञ्चैव विकृता इति सिद्धान्तित मया ।
तांश्च पञ्च स्वरान् सम्यग्विविच्य व्याहरामहे ॥

Narahari described *vādi, samvādi, anuvādi* and *vivādi* notes

'ते वादि-सम्वादि-विवाद्यनुवाद्यभिधा पुन स्वराश्चतुर्विधा प्रोक्ता'।

As regards the ancient scale he said that only *sadja* and *madhyama* were practised in the human society and the *gāndhāra-grāma* was in the *devaloka* But in truth, during the time of Narahari Chakravarty (early 18th century) *madhyama-grāma* was also obsolete Narahari defined the three *grāmas* and gave their different arrangements of notes Regarding *mūrchhanā* he said

'स्वर समूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते'।

That is, the Rāgas are determined by the *mūrchchanās* He also described the respective *mūrchchanās* of the three *grāmas*

As regards the sophisticated Desi Rāgas he said that the number of Rāgas are thirty-six He used the terms Rāga and Rāginī There is no doubt that the

male and female principles of the Rāgas were evolved before him He said that the six principal Rāgas and thirty Rāginis are

1 Bhairava —Bhairavi, Kaisiki, Bibhāsa, Belāvali and Bāngāli
2 Vasanta —Andolita, Desākhya, Lotā, Prathama manjari and Mallāri
3 Mālavakausika —Gouri, Gundakiri, Barādi, Ksamāvati, Karnātī
4 Śrī —Gāndhāri, Devagāndhāri, Mālavasrī, Āsāvari and Rāmakiri
5 Megha —Lalitā, Mālasi, Gouri, Nāti and Devakiri
6 Natanārāyana —Tāramani, Suddhābhiri, Kāmodi, Gurjari and Kakubhā

The Rāga is a prime factor or a vital principle in Indian music It forms the background of music A Rāga is an active conscious principle that tinges the surface and at the same time depth of the mind

It is constituted out of the collection or succession of notes and it attracts, pleases and soothes the mind of all living animals Psyche or mind is the reservoir of impression of all kind of sensations, knowledge and conceptions When an object comes in contact with the psyche or mind through the gates of senses, it goes at once to the innermost part of the mind in the form of an impression (*samskāra*) The intellect or *buddhi* then intensifies, *i e* enlightens or animates this impression and it is then translated into a sensation of the object Then and then only the mind is conscious of

the intrinsic value and nature of the object and this psycho-physical process is known as the knowledge of the object

The Rāga is also a psycho-material principle It contains in it a kind of grace and sweetness (*lāvanya* and *mādhurya*) They may be called the beauty of the Rāga As soon as we come in contact with grace and sweetness of the Rāga, they go at once to the core of the mind in a composite body in the form of impressions The mind accepts those impressions with the help of its conscious aspect intellect or *buddhi* Then the grace and sweetness i e beauty of the Rāga are translated into a pleasant and soothing sensation and become an aesthetic feeling *par excellence*

Śri Narahari described also the eighteen kinds of Jātis that formed the Rāgas in the *Nātyasāstra* Jātis are the causal or parent Rāgas and from them all the Grāmarāgas, Bhāsārāgas, and sophisticated Desī-Rāgas were evolved *'Jātisambhūtatvât grāmarāgāni'*

In *Bhaktiratnākara* (4th chapt) he described the three Jātis of the Rāgas and they are heptatonic (*sampūrna*), hexatonic (*sādva*) and pentatonic (*audva*) Not only that, he said that the production or demonstration of three kinds of Rāgas produces three kinds of results The heptatonic Rāgas are Śrī, Nata, Karnāta, Gupta-Vasanta, Śuddha-Bhairava, Bangāla, Soma, Āmra-Panchama, Kāmoda, Megha, Drāvida-Gauda, Varāti, Gurjari, Todi, Mālavasree, Saindhavi, Devakri, Rāmakri, Prathama-Manjari, Nātā, Velāvali, Gauri, etc Again Ghantā, Nattanārāyana, Śankarābharana are also the heptatonic Rāgas Kohala said that by the practice of heptatonic Rāgas one achieves

a long life, reputation, religion, health, wealth and blessedness

आयुर्धर्मो यश कीर्तिर्बुद्धिसौख्य-धनानि च ।
राज्याभिवृद्धिसन्तान पूर्णरागेषु जायते ॥

Narahari said that the Rāgas with six notes were called hexatonic and they are Gauda, Karnāta Gauda, Desī, Dhannāsikā, Kolāhalā, Vallāli, Desa, Śāvari, Khambāvati, Harsapuri, Mallāri, Humchikā, etc These are also admitted by Harinārāyana Harinārāyana added some more hexatonic Rāgas in his *Sangitasāra* and they are Śrikantha, Bhauli, Tārā, Sālaga, Gauda, Śuddhābhiri, Madhukari, Chchāyā, Nilotpalā By the practice of these Rāgas one achieves prowess, beauty, grace and reputation

The Rāgas with five notes are known as the pentatonic ones (*auduva*), and they are Madhyamādi, Mallāra, Desapāla, Mālava, Hindola, Bhairava, Nāgadhvani, Gondakiri, Lalitā, Chchāyā, Todi, Velāvali, Pratāpapūrvikā, Saindhavi, etc Harinārāyna also mentioned the names of Turuska-Gauda, Gāndhāra, Pulinda and Megharanjaka as the pentatonic Rāgas Kohala said that by the practice of the pentatonic Rāgas one becomes free from the attack of all kinds of disease, enemy and fear

Harināyaka Suri said that by the combination of all these Rāgas of different notes many other Rāgas may be evolved Some of the sweet ones among them are known as *samkirna*

एषामन्योऽन्यसंसर्गात् रागाणां वहुशोऽभिधा ।
तत्र केचित्तु सङ्कीर्णा कथ्यन्ते श्रुतिशोभना ॥

These *samkirna* Rāgas are (1) *Pauravi* which was created out of the mixture of Desa and Mallāri, (2) *Kalyāni* which evolved from the combination of Barāti, Nāta and Karnāta, (3) *Sāranga* which was created out of the Rāgas Todi and Dhannāsi, (4) *Gauri* which evolved from Śri and Gauda, (5) *Natamallārikā* which came out of the combination of Nata and Mallāra, (6) *Ballavi* which was constructed out of Desa and Śavari (Srāveri ?), (7) *Karnātikā* which evolved from Karnāta and Bhairava, (8) *Sukhāvari* was created out of Saindhavi and Todi, (9) *Āsavari* which came out of the combination of Mallāra, Saindhavi and Todi, (10) *Rāmakeli* (or Rāmakiri) which evolved from Gurjari and Desi

The Vedic *gānas* were also sung and applied to both *ābhyudayika* and *ābhichārika* purposes In classical period we find in Kavi Kālidasa's *Meghadūta* the lines

उत्सगे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राक विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्त्रीरार्द्रा नयनसलिलै सारयित्वा कथंचि—
द्भूयो भूय स्वयमधिकृता मूर्च्छनां विस्मरन्ती ।।

The commentator Mallināth said

"हे सौम्य साधो। मलिनवसने। * * उत्सङ्ग ऊरौ वीण निक्षिप्य। मम गोत्र नामाङ्कचिह्न यस्मिस्तन्मद्गोत्राङ्क मन्नामाङ्क यथा तथा। * * विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं गेय गानार्हं प्रबन्धादि। * * देवयोनित्वाद् गान्धारग्रामेण गातुकामेत्यर्थ । तदुक्तम्—'षड्ज-मध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवा । नतु गान्धारनामान सलभ्यो देवयोनिभि ' इति * * ।"

We find that some of the *mūrchchānas* were used for *ābhichārika* purposes In Matanga's *Brihaddesi* (5th-7th century A D) and Śrāngdev's *Sangita-Ratnākara* (early 13th century) many of the hexatonic and pentatonic Rāgas are described, but they did not mention any definite application of them Nārada of *Sangita-Makaranda* (7th-11th century ?) said that the heptatonic Rāgas were practised for acquiring long life, reputation, religious life, sharp intellect, prosperity and happiness The hexatonic ones for the purpose of achieving beauty and grace, cure of diseases, escape from fear and despair The pentatonic ones are sung for overcoming poverty and diseases, for getting rescue from calamities etc (Vide *Sangita-Makaranda*, Chapt III) Nārada II said

आयुर्धर्मयशोबुद्धिधनधान्यफल लभेत् ।
रागाभिवृद्धिसन्तान पूर्णरागा प्रगीयते ॥
सग्राम-रूप-लावण्यविरह गुणकीर्तनम् ।
षाड़वेन प्रगातव्यं लक्षण गदित यथा ॥
व्याधिनाशी शत्रुनाशी भयशोकविनाशेन ।
व्याधिदारिद्रसन्तापे विषमग्रहमोचने ॥
कामडम्बरनाशे (?) च मङ्गल विषसहृते ।
औडवेन प्रगातव्य ग्रामशान्त्यर्थकर्माणि ॥

As regards definite time for demonstration of different Rāgas Narahari said that the notes of the Rāgas are so arranged as to fit the temper and temperament of the different moments of twenty four hours, and the violation of this natural law brings disorder and disharmony in the minds of the artists and listeners But

there are some exceptions to this In chorus music (*gana-sangita*), order of the king and theatrical stage strict observance of the time is not required Otherwise any Rāga can be exhibited when necessary after the demonstration of the Rāga Gurjari

समयोल्लङ्घन गाने सर्वनाशकर ध्रुवम् ।
श्रेणीवन्धे नृपाज्ञाया रङ्गभूमौ न दोषदम् ॥
लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च वियोगत ।
सुरसा गुजरी तेषा दोष हन्तीति कथ्यते ॥

The Rāgas Vasanta, Rāmakeli (or Rāmakiri) and Gurjari can be demonstrated all the time, there is no restriction of time regarding them

'धसन्तो रामकेलिश्च गुजेरी मुरसापि च, सर्वस्मिन् गीयते काले' ।

Again there is relaxation after ten *dandas* at night when any kind of Rāgas can be practised

'दशदण्डात् परे वात्रौ सवेषां गानमीरितम्' ।

Śrī Narahari then quoted the Rāgas and Rāginis advocated by *Pachamasāra samhitā* by one Nārada, *Sangitamālā*(?) by Mammatāchārya, *Sangita-Kaumudi* and even the Rāgas described in some of the South Indian treatises The author of *Sangita-Kaumudi* enumerated eight principal Rāgas Narahari next described the ganas, *nibaddha and anibaddha Ksudra-gitis* were also mentioned in connection with the *Prabandha-Gānas* The *Prabandhas* were constructed out of four *dhātus* (parts or vastus), six *angas* (limbs), *padas, tālas, varnas, svaras, pāta* and *viruda, aksara* (letter), etc He also described the four forms of

dhruvaka, mantha, prati-mantha, nis āruka, vāsaka and others

In the Gita chapter Śrī Narahari added the terminologies relating to *tālas* (*tālānga-paribhāsā*) There he described the tālas like *ādi, rasa, yati, suddha, adda, triputa, rūpaka, jhampaka, manthaka,* etc [1] He gave detailed descriptions of different tālas from the slokas 257 to 294 He dealt with the *Ksudragita* which were divided into four *chitrapadā, chitrakalā, druvapadā* and *pānchāli* They have been fully described from the slokas 301 to 303 Narahari mentioned that according to Harināyaka *pānchāli* was divided into *sadhruvā* and *adhruvā* Again the *gītis* were divided into *divya* and *mānusī* Kohala in his *Kauhileya* divided the *gītis* into three heads, *sama, ardhasama* and *visama* Then Narahari dealt with the problem of *laya* (p 45), *yati* (p 45), *gamaka* and their varieties (pp 46-47), *gitadosa* (p 48), *gāyaka-laksana* (p 49), *gāyaka-dosa* (p 50) and *vāggeyakāra-laksana* (p 51)

CHAPTER II

The second chapter begins with vādya or drumming Śrī Narahari said like Bharata of *Nātyasāstra*

तत तन्त्रीगत वाद्य वंशाद्य शुषिरं तथा ।
चर्मावनद्धमानद्ध घन तालादिकं मतम् ॥

As regards varieties of Vinā he quoted Pandit Śubhankara's *Sangita-Dāmodara* (16th-17th century

[1] It should be mentioned in this connection that Narahari wrote a valuable chapter on *tāla* in his *Gitochandradaya* It is interesting to to note that we have been able to collect the MS and hope to publish it soon after proper editing —Editor

A D) and said they were Ālāvani, Brahma, Kinnari, Laghu kinnari, Vipanchi, Vallaki, Jesthā, Chitrā, Ghosāvati, Jayā, Hastikā, Kubjikā, Kūrma, Sārangi, Parivādini, Trisari, Satatantri, Nakula, Kamsari, Audumvari, Pināki, Nibandha, Puskala, Gadā, Rāvanahasta, Rudra and Svaramandala, Kapilāsa, Madhusyandi, Ghona, etc Then he described the method of construction of the Vīnās (p 53-54) As regards the *ānaddha* he mentioned Mardala, Muraja, Dhakkā, Pataha, Angava, Panava, Kundali, Damaru, Hudukkā, Maddu, Dindima, Upānga, Dardura, etc He said Maradala is a lost percussion instrument among all the *ānaddhas* He described the sizes and method of construction of the drums (pp 54-57) He mentioned about the *susira* instrument in detail (pp 57-59), merits and demerits of the flutes (pp 60-61) Then he described the *Ghana yantra* (pp 61-62)

CHAPTER III

The third chapter begins with dance and drama Narahari admitted in this chapter that before Muni Bharata, Brahmā or Brahmābharata wrote a *Nātya-veda* (*Brahmabharatam*) and the former followed the laws and principles of the later Narahari described the significance of *nātya, nritya* and *nritta* (pp 63 64) Nritya is divided into *mārga* and *desi* and is of twelve kinds (vide pp 65 66) He described the *tāndava* and *lāsya* *Lāsya* is again divided into *sphurita* and *yauvata* (p 67) Nritta is of three kinds, *visama, vikata* and *laghu* (p 87) Then Narahari described different types of dances like Kāstha, Jākadi, Śavara, Karanji and Mattāvali

CHAPTER IV

The fourth chapter begins with the *āngika-abhinaya* As the plays are exhibited with gestures and postures of the limbs of the body, it is called the *āngika-abhinaya* Narahari said that he defined the angas, upāngas, and pratyangas as was done before Śrāngdev He quoted also *Sangita-Dāmodara* in which *Śubhankara* described the *angas* etc in a different way He quoted from *Dāmodara dhūtam, vidhūtam, kampitam, akampitam, nikunchitam, paravrittam, utksiptam, adhomukham,* and *lohitam* Then he mentioned the feats of the head (*sira*), shoulder (*amsa*) and thigh (*ūru*), side of the body (*pārśa*) and the hand poses (*hastamudrā*) according to *Abhinayadarpana* by Nandikesvara and *Nātyasāstra* by Bharata He dealt with *patāka, tripataka, ardhapatāka, kartarimukha, arālamusti, sikhara, kapittha, khatakamukha, sukatunda, kāngula, padmakosa, pallava, sūchimukha, sarpasira, mrigaśirsaka, hamsa, hamsapaksa, bhramara, mukula, urnanābha, sandanśa, tāmrachuda* He said that the *asamyuta-hasta* are twenty-four in number

Then he described the applications of the hands i e hand-poses (*hasta-prayoga*) (pp 77-82), the tricks of the waist (*kati*), *sama, anchita, kunchita,* etc (p 83), and postures of the legs (pp 82-83) He also mentioned *vāhu, manibandha, udara, ūru, janghā, jānu,* etc (pp 83-85) Regarding the *upāngas* Narahari described *dristi, sthāyi-dristi, snigdha, hristā, dinā, kruddhā, diptā, bhayānvitā, jugupsitā, vismitā, kānta, hasyā, karunā, raudri, virā, adbhutā, bhayānakā, bibhatsā, malinā, glānā,* etc pp 85-90)

CHAPTER V

The fifth chapter begins with the language of the music, dance and drama The language or *bhasā* is mainly divided into heads, Prākrit and Sanskrit After quoting *Sangita-Dāmodara* he said that the Prākrit is the local and regional language, whereas the chaste and rectified divine language is Sanskrit As for example

श्रृङ्गार सिङ्गारो, चन्द्र चन्दो, ब्राह्मण ब्रम्हणो, कनक कणङ्ग वन बण, सिन्दुरं सेन्दुर, सेफालिका सेहालिका, स्वरति सुरही, लक्ष्मी लच्छी।

Different readings of some of them are found in the *Sangita Dāmodara* The examples of different local or folk languages may be found in pp 92 96 The *desi-bhāsās* are called the *apabhramsa bhāsā*

CHAPTER VI

The sixth chapter deals with different kinds of meters Narahari Chakravarty was an authority in the art and science of meters He wrote a voluminous book *Chchanda-samgraha,* the complete manuscript of which is not yet available Śrī Haridās Dās, to whom I remain indebted for supplying me the valuable Mss. of *Sangitasāra samgraha* and the music chapter of *Gitochandrodaya* has collected the major part of *Chchanda-samgraha* and said that the domain of Sanskrit literature will be enriched when this monumental manuscript will see the light of the day

In the sixth *chchanda'prakāsa-prakarana* Narahari first made his obeisance to Śrī Krisna and said that the

meter is mainly divided into two, common and Vedic —*laukika* and *vaidika* He said that without meters kāvyas are meaningless and dry

Narahari first analysed the words *guru* and *laghu* (pp 97-98) He quoted many of the authentic books like *Vānibhūsana*, *Sarasvati kanthābharana*, *Vritta ratnākara*, *Pingalasūtra*, *Sangita-Pārijāta*, *Sangita sāra*, etc in his support He said that according to Bhāmaha words pertaining to Devas and benediction are known as the *lipivarna* He described also the nature of *mātrā-vritta*, *vritta-jāti*, *pada-laksmana*, *yati*, *pada-vichcheda*, *sama* and *visama*, *varna-prachāra* and *varna vritta-bheda*, etc

Narahari dealt with *mātrā-prastāva* (pp 105 106), *samādivrittam* (p 107), *vritta* with one letter (p 107), *vritta* with two letters (p 107), *mudhyā* with three letters (p 107), *pratisthā* with four letters (p 108), *supratisthā* with five letters (p 108), *gāyatri* with six letters (p 108), *usnik* with seven letters (p 109), *anustup* with eight letters (p 109), *vrihati* with nine letters (p 110), *pankti* with ten letters (p 110), *tristup* with eleven letters (p 111), *jagatī* with twelve letters (p 113), *ati-jagatī* with thirteen letters (p 114), *sakkari* with fourteen letters (p 115), *ati sakkari* with fifteen letters (p 115), *asti* with sixteen letters (p 116), *atyasti* with seventeen letters (p 117), *dhriti* with eighteen letters (p 117), *atidhriti* with nineteen letters (p 117), *ākriti* with twenty letters (p 118) and *prakriti* with twenty-one letters (pp 119-120) He mentioned also thirteen *dandakas* (pp 120 121) and the nature of prose writing (*gadyam*)

Now, what is the standard scale or suddha mela or thāta of *Sangitasāra-samgraha*? It has already been said that this book on music was wrritten in the early eighteenth century A D This book was perhaps written after his *Bhaktiratnākara*, in which some of the portion of the fourth chapter has been dedicated to the theory of music In the 16th 17th century Śubhankara wrote his *Sangita-Dāmodara* and *Hastamuktāvali*[2] In the middle of the 17th century Kavi Lochana Pandit wrote *Rāga-Tarangini*, and in 1667 A D Hridayanārāyana Dev compiled *Hridayakautuka* and *Hridaya-prakāsa* Narahari Chakravarty alias Ghanasyāmdāsa quoted many discussions from *Sangita Dāmodara*, *Sangita Pārijāta*, and other books But it is mysterious that he did not quote anything from Lochanas or Harinārāyana's books The *suddha thāta* of Lochana was perhaps the *kāphī* of the present system of North-Indian music The *suddha-gāndhāra* and *suddha-nisāda* of Lochana are similar to *komal gāndhāra* and *komala nisāda* The *suddha-thāta* of Lochana was also similar to *suddha thāta Mukhāri* of Vidyāranya, Rāmāmatya and other authors of the 16th-17th century But the *Mukhāri* of Lochana is quite different Rāga from the *Mukhāri* of the early South Indian standard scale (*suddha thāta*) However we are sure that Narahari Chakravarty followed the system of Rāga and their forms as delineated in the *Sangita-Dāmodara*, *Sangita-*

---

[2] As regards the date of the books *Sangita Damodara* and *Hastamuktāvali* by Pandit Śubhankara there lies a controversy The scholars are generally inclined to ascribe it between the middle of the 13th century and the middle of the 17th century A D But I think it will be wise to fix the date between the 16th and 17th centuries A D for many reasons

Pārijāta and *Rāga-Tarangini* Hridayanārāyana Dev followed Pandit Lochana Therefore it will be wise to determine the forms of the Rāgas mentioned in Narahari's *Sangitasāra samgraha* by the standard scale and tonal forms as described in *Dāmodara, Tarangini* and *Hridaya-kautuka* of the 17-18th century A D It is also a fact that the Rāga Bhairavi as mentioned by Narahari is similar to that described by Lochana Pandit and Hridayanārāyana Dev As for example, Pandit Lochana said

शुद्धा सप्तस्वरा रम्या वादनीया प्रयत्नत ।
तेन वादनमात्रेण भैरवी जायते शुभा ॥

That is, the seven notes of Bhairava are *suddha* During Lochana's time (about 1750 A D) Bhairavi was presented with the notes displaced or *komala dhaivata* in some of the South Indian schools But Pandit Lochana said it was incorrect

'अन्ये तु भैरवीरागे धैवतं कोमल विदु , तदशुद्धम् ।'

Śrī Narahari mentioned the name of Megha Rāga Pandit Lochana said that in Megha (Thāta-Rāga) the notes *dhaivata, nisāda* and *madhyama* were *śuddha* and *tivra gāndhāra* In fact all the tonal forms of the Rāgas and Rāginis depicted in *Sangitasāra-samgraha* should be determined by the Kāphī Thāta of the modern North Indian classical system, because it was the standard scale or *suddha thāta* or *mela* in Narahari's time in the early eighteenth century

In conclusion, I beg to inform that this valuable book *Sangitasāra-samgraha* is being printed and pub-

lished now for the first time Gentle readers will understand that in a first printing and publication of this kind omissions and mistakes in spelling are bound to occur even with our best efforts to prevent them and we do not hesitate to apologise for them An Errata is appended herewith for their rectification as much as possible The facsimile of some of the leaves of the manuscript are also given herewith

I offer my hearty thanks to Brahmachāri Amar Chaitanya, Śri D N Roy, Barrister-at-Law, Śri Mirā Mitra, Sm Bāsanti Choudhury, M A, B T, and Śri Upendra Kumar Dutta for encouraging and helping me in editing the valuable manuscript of the book

SWĀMI PRAJÑĀNĀNANDA

RĀMAKRISHNA VEDĀNTA MATH
19/B, Rāja Rājkrishna Street,
Calcutta 6
Dated the 1st July, 1956

श्रीश्रीगौरगदाधरौ विजयेताम

श्रीसङ्गीतसारसंग्रहः

प्रथमोऽध्याय.

—o—

गीत प्रकरणम्

श्रीकृष्णाय नम ।

श्रीगाविन्द प्रणम्यादौ गीतज्ञ-सुखहेतवे ।
सक्षेपादत्र बक्ष्येऽह सङ्गीतसारसग्रहम् ॥१

अथ सङ्गीतोत्पत्तिमाह—

पुरा चतुर्णा वेदाना सारमाकृष्य पद्मभू ।
इदन्तु पञ्चम वेद सङ्गीताख्यमकल्पयत् ॥२

कस्मात् किं जातमित्याह—

ऋग्भ्य पाठ्यमभूद्गीत सामभ्य समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणा स्मृता ॥३

सम्प्रदायशुद्धिमाह—

ब्रह्मेश नन्दि-भरत दुर्गा-नारद-कोहला ।
दशास्य-वायु रम्भाद्या सङ्गीतस्य प्रचारका ॥४

प्राशस्त्यमाह—

श्रुतिस्मृत्यादि-साहित्य-नानाशास्त्रविदोऽपि च ।
सङ्गीत ये न जानन्ति ते द्विपादौ मृगा स्मृता ॥५

सङ्गीतदामोदरे—

सङ्गीतकेन रम्येण सुख यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चित ॥६

प्रयोजनमाह—

त्रिवर्ग-फलदा सर्वे दान-यज्ञ-स्तवादय ।
एक सङ्गीत-विज्ञान चतुर्वर्ग फलप्रदम् ॥७॥

दामोदरे—

परमानन्दविवर्द्धन,-मभिमतफलद वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरण विमुक्ति वीज पर गीतम् ॥८

किस्वरूपमेतदित्याह सङ्गीतपारिजाते—

गीत वादित्र-नृत्याना त्रय सङ्गीतमुच्यते ।
गानस्यात्र प्रधानत्वात्तत् सङ्गीतमितीरितम् ॥९

शिरोमणौ—

गीत वाद्यञ्च नृत्यञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
गीत-वाद्ये उभे एव सङ्गीतमिति केचन ॥
तत्तिर्य्यङ्नरदेवादिमनोहारि प्रकीर्त्तितम् ॥१० इति

दामोदरे—

गीतेन हरिणा वन्ध प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिण ।
वलादायान्ति फणिन शिशवो न रुदन्ति च ॥११

पारिजातेऽपि—

दोलाया शायितो बालो रुदन्नास्ते यदा क्वचित् ।
तदा गीतामृत पीत्वा हर्षोत्कर्ष प्रपद्यते ॥१२
मृग सोऽपि तृणाहारो विचरन्नटवी तदा ।
लुब्धकादपि सङ्गीत श्रुत्वा प्राणान् प्रपद्यते ॥१३

क्रुद्धो विष वमन् सर्प फणामान्दोलयन्मुहु ।
गान जाङ्गलिकात् श्रुत्वा हर्षोत्कर्ष प्रपद्यते ॥१४

विष्णुपुराणेऽपि—

काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णारशा महात्मन ॥१५

तत्रापि—

देवस्य मानवो गान वाद्य नृत्य मत प्रीत ।[1]
कुर्य्याद्विष्णो प्रसादार्थमिति शास्त्र प्रकीत्तितम् ॥१६
नाह वसामि वैकुन्ठे योगिनो हृदये न वै ।[2]
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥१७

(भागवत ११।२।३९)—

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
जंन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि,
गायन्नलज्जो विचरेदसङ्ग ॥१८
विष्णुनामानि पुण्यानि सुस्वरैरंचितानि चेत् ।
भवन्ति सामतुल्यानि कीर्तितानि मनीषिभि ॥१९

अथ सङ्गीत द्वैविध्यमाह (सङ्गीतसारे)—

मार्ग देशी-विभेदेन सङ्गीत भवति द्विधा ।
स्वर्गे मार्गाश्रित देश्याश्रित भूतल-रञ्जितम् ॥२०

पारिजाते—

माग-देशीयभेदेन द्वेधा सङ्गीतमुच्यते ।
वेधा मार्गाख्यसङ्गीत भरतायाब्रवीत् स्वयम् ॥२१

१। 'नृत्यमतद्रित' वा।
२। 'हृदये न च' वा।

ब्रह्मणोऽधीत्य भरत सङ्गीत मार्ग-सञ्ज्ञितम् ।
अप्सरोभिश्च गन्धर्वै शम्भोरग्र प्रयुक्तवान् ।।२२ इति
तद्देशीयमिति प्राहु सङ्गीत देशभेदत ।।२३

तत्र प्रथमतोद्दिष्टत्वेन गीतस्य वक्ष्यमाणतया नाद विना तदनुपपत्तो प्रथम नादमाह। तदुक्त—

न नादेन विना गीत न नादेन विना स्वर ।
न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मक जगत् ।।२४
न नादेन विना ज्ञान न नादेन विना शिव ।
नादरूप पर ज्योतिर्नादरूपी स्वय हरि ।।२५

तत्र च आञ्जनेय —

नादाब्धेस्तु पर पार न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनभयात्तुम्ब वहति वक्षसि ।।२६

तदुत्पत्ति प्रकारमाह—

आत्मा विवक्ष्यमाणोऽय मन प्रेरयते यत ।
देहस्थ वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।।२७

[तथाहि सङ्गीतसारे]

न-कार प्राणवायु स्याद्दकारो हव्यवाहन ।
ताभ्यामुत्पद्यते यस्मात् तस्मान्नादोऽयमुच्यते ।।२८
व्यवहारे त्वसौ नाद प्रोच्यते त्रिविधो बुधै ।।
मन्द्रो हृदिस्थित कण्ठे मध्यस्तारश्च मूर्धनि।
द्विगुण किल मानेन पूर्वस्मादुत्तरोत्तर ।।२९

कोहलीये तु—

आहतोऽनाहतश्चेति स नादो द्विविधो मत ।
यत्रोभयश्च सयोग आहत स प्रकीर्तित ।।३०

आकाश-सम्भवो नादस्तथानाहत उच्यते।
आहत नादमाकृष्य तथानाहत-सञ्ज्ञकात् ॥
त नाद सप्तधाकार्षीत्तथा षड जादिभि स्वरै ॥३१। इति

वस्तुतस्तु (सङ्गीत-मुक्तावल्या)—
आकाशाग्नि मरुज्जातो नाभेरुर्द्ध्वं समुच्चरन्।
मुखेऽभिव्यक्तिमायाति य स नाद प्रकीर्त्तित ॥३२
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभय-सम्भव ।
आद्य कायभवो वीणासम्भवस्तु द्वितीयक ॥३३
ततीयश्चापि वशादि सम्भव स त्रिधा मत ॥३४। इति

अथ गीतम्—[तल्लक्षणन्त्वाचार्य्याणा मतभेदाद्बहुधा, तत्रापि वहुसम्मतमेवोच्यते] सङ्गीतसारे—
गीत रञ्जक धातुमातुसहितमिति।
गीतस्यावयवो धातुरागादिर्मातुरुच्यते ॥३४
सङ्गीतकौमुद्या रागैर्विरचित गीतमिति ॥
गीतप्रकाशे तु रञ्जकस्वरसमूहसन्दर्भो गीतमिति ॥३५

वस्तुतस्तु नारदसहितायाम्—
धातु-मातु-समायुक्त गीतमित्यभिधीयते।
तत्र नादात्मक गेय धातुरित्यभिधीयते ॥३६
गुणादि-धारणाद्धातुर्गीतावयव एव स ।
गुणालङ्कारवाक्येषु रञ्जनैकौजस्विता यदि।
मातु स गदितस्तज्ज्ञैर्मानवस-प्रमोदनात् ॥३७

नादात्मकमिति नाद एवात्मा स्वरूप यस्य। अत्र नाद-पदे नाद-जन्याना श्रुति-स्वराणा' ग्रहणम्। यदुक्त—
नादाच्च श्रुतयो जातास्ताभ्य षड्जादय स्वरा ।
तेभ्य स्युर्मूर्छनास्ताभ्यस्तालाख्या ग्राम-सम्भवा ॥३८। इति

तत्र च—

नाद-श्रुति-स्वर-ग्राम-मूर्छना-ताल-वर्णका ।
स्वरा ग्रहाशन्यासाख्या जातिश्चेति क्रमादिह ।।३९
ग्रहस्वरोऽशस्वरो न्यासस्वरश्चेति । तत्र नाद उक्त ।

अथ श्रुतय —

स नाद श्रुतयो द्वाविशति स्यान्मारुताहत ।
द्वाविशतिस्तिर्यगूर्ध्वा नाभ्यो हृदयमाश्रिता ।।४०
ता यावत्यस्तु तावत्य श्रुतय परिकीर्त्तिता ।
क्रमादुच्चोच्चतायुक्ता वीणादावेव लक्षिता ।
कफादि-दुष्टे कण्ठे यत्तासा व्यक्तिर्न जायते ।।४१

ताश्च—

चतस्र पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मता ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारे निषादके ।।४२

कि नामिकास्ता इत्याह—

नान्दी विशाला सुमुखी विचित्रा षड्जा स्मृता ।
चित्रा घना चालनिका ऋषभे तिस्र ईरिता ।।४३
गान्धारे सरसा माला, मध्यमे मागधी शिवा ।
मातङ्गिका च मैत्रेयी चतस्र परिकीर्त्तिता ।।४४
बाला कला कलरवा शार्ङ्गिरव्यपि[1] पञ्चमे ।
माता[2] रसामृता चेति तिस्रो धैवत-नामनि ।।४५
निषाद-नामनि द्वे च विजया[3] मधुकर्य्यपि ।
इति स्वराणा श्रुतयो द्वाविशतिरुदीरिता ।।४६

१। शार्ङ्गरव्यपि वा।
२। जाया वा।
३। मात्रा वा।

*वराणामित्यत्र पुत्त्रात्राणा पिता इतिवत् जन्यजनकसम्वन्धे षष्टी, स्वराणा जनिका इत्यर्थ । वस्तुतस्तु स्वरूप ज्ञातुमशक्यम्। तदुक्त (सङ्गीतदामोदरे)—

श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तु नाल ब्रह्मापि तत्त्वत ।
जलेषु चरता मार्गो मीनाना नोपलभ्यते ॥४७
गगने पक्षिणा यद्वत्तद्वत् स्वरगता श्रुति ।
श्रुतिर्नादवला प्रोक्ता तदाढ्या च कला मता ॥४८
यथा तैलगत सपिर्यथा काष्ठगतोऽनल ।
ज्ञायतेऽत्रोपदेशेन यथा स्वरगता श्रुति ॥४९
वीणादेस्तु श्रुतिज्ञान स्वरज्ञानन्तु वशजम्। इति

अपरञ्च—

समश्रुतीनामेतेषु स्वराणा यास्तु भेदिका ।
प्रयोग विधुरत्वेन ता नोक्ता श्रुतिजातय ॥५०

अथ स्वरा —

स स्वरो य श्रुतिस्थाने स्फुरन् हृदयरञ्जक ।
एतेन स्वरशब्दस्य योगरूढत्वमुक्तम् ।
किम्वा श्रोतुमनो यस्माद्रञ्जयन्ति तत स्वराः ॥५१। इति

एतेन रूढत्वमुक्तम् ।

के ते इत्याह—

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ।
धवतश्च निषादश्च स्वरा सप्तात्र कीर्त्तिता ॥५२
षरिगमपधनिश्चेत्येतेषामपराभिधा ।
ते त्रिधा स्युर्मन्द्र-मध्य-तार-भाव समाश्रिता ॥५३
त्रीणि स्थानानि तेषा हि हृदि मन्द्रोऽभिजायते ।
कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तर ॥५४

एतेषा यौगिकत्वमप्याहु , यथा—

नासा कण्ठमुरस्तालु जिह्वा दन्ताश्च सस्पृशन् ।
षड्भ्य सञ्जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृत ॥५५

दामोदरस्त्वन्यथाह—

वायु समूछितो नाभेर्नाड्याश्च हृदयस्य च ।
पार्श्वयोमस्तकस्यापि षण्णा षड्ज प्रजायते ॥५६ इति ।
नाभिमूलाद् यदा वायुरुत्थित कुरुते ध्वनिम् ।
वषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभ स्मृत ॥५७
नाभे समुद्गतो वायुगन्ध श्रोत्रे च चालयन् ।
सशब्द येन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥५८
मध्यमो मध्यमस्थानात शरीरस्योपजायते ।
नाभिमूलाच्च गम्भीर किञ्चित्तार स्वभावत ॥५९
प्राणोऽपान समानश्चोदान व्यानौ तथैव च ।
एतेषा समवायेन जायते पञ्चम स्वर ॥६०
गत्वा नाभेरधोभाग वस्ति प्राप्योर्ध्वग पुन ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेश स धैवत ॥६१
षड्जादय षडेतेऽत्र स्वरा सर्वे मनोहरा ।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥६२

तत्र तत्साम्य-ध्वनि कथनद्वारेण तद्रूपमाह—

मयूर षड्जमाख्याति ऋषभ वक्ति चातक ।
छागो गान्धारमाचष्टे क्रौञ्चो वदति मध्यमम् ॥६३
कोकिल पञ्चम ब्रूते भेको वदति धैवतम् ।
निषाद भाषते हस्तीत्येतद्ब्रह्मादि-सम्मतम् ॥६४

दामोदरस्तु—

मयूर-वृषभच्छाग-क्रौञ्च-कोकिल-वाजिन ।
मातङ्गश्च क्रमेणाहु स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥६५॥ इति

किञ्च—

ते वादि सम्वादि विवाद्यनुवाद्यभिधा पुन ।
स्वराश्चतुर्विधा प्रोक्तास्तत्र वादी स कथ्यते ।।६६
प्रचुरो यो प्रयोगेषु वक्ति रागादि निश्चयम् ।
समश्रुतिश्च सम्वादी पञ्चमस्य न म क्वचित् ।।६७
ग-नी विवादिनौ स्याता रि धयोर्वापि तौ तयो ।
अनुवादी भवेच्छेष इति दन्तिल-सम्मतम् ।।६८

अस्यार्थ —य प्रयोगेषु प्रचुरो वहुल सन् रागादिनिश्चय कथयति, बहुधा प्रोक्तोऽमुकरागोऽयमिनि निणय करोति, स वादी स्वर । पञ्चमस्य समश्रुतितुल्यश्रुतिर्य स्वर स सवादी । क्वचित् न म कोऽथ , मो मध्यमस्वर क्वचित सम्वादी न भवति। गनी गान्धारनिषादौ रिधयो ऋषभधैवतयो विवादिनौ शत्रू भवत । वेति पक्षान्तरे तौ ऋषभ-धैवतौ तयो गान्धार-निषादयो विवादनौ' भवत । शेष एतेभ्योऽवशिष्टा ये स्वरास्तेऽनुवादि स्वरा भवन्ति ।

किञ्च—

वादी नृपस्तथा पात्र सम्वाद्यथ विवाद्यरि ।
अनुवादी त्वनुचरो राज्ञ पात्रस्य चेरित ।।६९

वादि-सम्वादिनोरनुवादी अनुचर इत्यथ ।

अथ ग्रामा —

ग्राम स्वराणामतिसूक्ष्मभाव,-सयोजन स्थानकुल त्रिधा स ।
षड्जस्तथा मध्यम एव भूम्या, गान्धार-नामा किल देवलोके ।।७०

दामोदरे—

षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारो ग्राम प्रचरति ध्रुवम् ।।७१

अपरञ्च—

स्वराणा सुव्यवस्थाना समूहो ग्राम इष्यते ।।७२

पारिजाते—

अथ ग्रामास्त्रय प्रोक्ता स्वर-सन्दोहरूपिण ।
षड्ज मध्यम गान्धार सज्ञाभिस्ते समन्विता ।
मूर्छनाधारभूतास्ते षड्जग्रामस्त्रिषूत्तम ।।७३

अथ ग्रामत्रय-मूछना आह—

सरिगामपधानिश्च मपौधनिसरीग च ।
गमपा धनिसारिश्च ग्राम त्रितय-मूर्छना ।।७४

अपरञ्च—

सप्तैव मूर्छनाश्चात्र प्रतिग्राम प्रकीर्त्तिता ।
आदि-द्वि-त्रि-चतु पञ्च-षट्सप्तष्वपि ता मता ।।७५

तत्प्रस्तार-क्रम —

षड्जान्निषादान्त नेस्तु धान्त धात् पान्तमिष्यते।
पानमान्त मध्यमाद्गान्त गान्धाराद्दृषभान्तकम् ।
ऋषभात् पान्तमित्याहु षड्जग्रामस्य मूर्छना ।।७६

तदुदाहरण—स रि ग म प ध नि च। नि स रि ग म प ध च। ध नि स रि ग म प च। प ध नि स रि ग म च। म प ध नि स रि ग च। ग म प ध नि स रि च। रि ग म प ध नि स च। इति षड्जग्राममूछना ।

अथोच्यते सुवोधाय मध्यमग्राम-मूछना ।
माद्गान्त गाच्चर्षभान्तमृषभात् सान्तमिष्यते ।
साम्नान्त नेर्धैवतान्त धात् पान्त पाच्च मान्तकम् ।।७७

एतदहारण—म प ध नि स रि ग च। ग म प ध नि स रि च। रि ग म प ध नि स च। स रि ग म प ध नि च। नि स रि ग म प ध च। ध नि स रि ग म प च। प ध नि स रि ग म च। इति मध्यमग्राममूछना ।

आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूछना ।।७८

तदुहारण—ग म प ध नि स रि च। रि ग म प ध नि स च। स रि ग म प ध नि च। नि स रि ग म प ध च। ध नि स रि ग म प च। प ध नि स रि ग म च। म प ध नि स रि ग च। इति गान्धारग्राममूर्छना।

अथ मूछना—

स्वर समूर्छितो यत्र रागता प्रतिपद्यते।
मूर्छनामिति तामाहुर्भरता ग्राम-सम्भवाम् ॥७९

अपरञ्च—

यत्र स्वरो मूछित एव रागता,
प्राप्तश्च तामाह मुनिश्च मूर्छनाम्।
ग्रामोद्भवास्ता स्वरसप्त-सयुता
ग्रामत्रये स्यु पुनरेकविशति ॥८०
सरिगमपधनीति षड्जग्रामस्य मूर्छना।
मपधनिसरिगेति मध्यमग्राममूर्छना।
गमपधनिसरीति गान्धारग्राममूछना ॥८१

अथासा नामानि—

ललिता गध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा।
सौवीरा वर्णमध्या च षड्जमध्या च पञ्चमी ॥८२
मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती।
तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेचरी वरा ॥८३
नादवती विशाला च त्रिषु ग्रामेषु विश्रुता।
एकविशतिरित्युक्ता मूर्छनाश्चन्द्रमौलिना ॥८४
मूर्छना कलयतो मुरशत्रो-र्व शिकाध्वनि विशेषवितान।
मूर्छना ययुरनाङ्गशरौघै,-रङ्गना रतिपतेरिव सेना ॥८५

एतत्प्रयोजनमाह—

शिवाग्रे मूर्छनां कृत्वा ब्रह्महापि विमुच्यते ॥८६

अथ ताला —

मूछना एव ताला स्यु शुद्धा आरोहणाश्रिता ।।८७

दामोदरस्तु—

विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्छनाशेष-सश्रया ।
तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत सप्तस्वर समुद्भवा ।।८८
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटताना पृथक् पृथक् ।
भेदा वहुतरास्तषा कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ।।८९
ग्रामाणा मूछनानाञ्च तानाना वहवो भिदा ।
प्रकृतानुपयोगित्वादज्ञेयत्वाच्च नेरिता ।।९०

तदुक्त तानाधिकारे—

ताना पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिशद्भवन्त्यमी ।९१। इति

अथ वर्णमाह—

स्वरो गानक्रियारम्भ-प्रयुक्तो वण उच्यते ।
स्थाय्यारोहावरोही च सञ्चारीति चातुर्विध ।।९२

प्रत्येक लक्षणमाह—

स्थाय स्थाय प्रयोग स्यादेकस्यैव स्वरस्य चेत् ।[1]
स्थायी वर्ण स विज्ञेय परावन्वर्थ-सज्ञकौ ।।९३

परौ आरोहिस्वरोऽवरोहिस्वरश्च तौ अन्वर्थसज्ञकौ अनुगतार्थना-मानौ । अर्थस्तु आरोहतीत्यारोही, अवरोहतीत्यवरोहीत्यर्थ ।

एतत् समिश्रणाद्वण सञ्चारीति निगद्यते ।।९४
एतेषा स्थाय्यारोह्यवरोहि-स्वराणाम् ।
वर्णा भवत्यलङ्कारा रचनाया विशेषत ।।९५

---

१ । स्थित्वा स्थित्वा प्रयोग स्यादेकैकस्मिन् स्वरे पुन ।

तत्र च—

षड्विंशति स्थायिन स्युरारोहिणस्तु द्वादश।
सञ्चारिणो द्वादशैव द्वादशैवावरोहिण ॥९६

इनि प्रसिद्धालङ्कारा द्वाषष्ट परिकीर्त्तिता ।
ग्रन्थविस्तर भीतेन मया नेह प्रकीत्तिता ॥९७

अलङ्कार प्रयोजनमाह—

स्वरज्ञाने दृढाभासो रक्ति-लाभश्च जायते ।
वणज्ञान-विचित्रत्वमलङ्कार प्रयोजनम् ॥९८

ग्रहस्वरमाह—

स ग्रहस्वर इत्युक्तो यो गीतादौ समर्पित ॥९९

अशस्वरमाह—

यो रक्तिव्यञ्जको गेये यस्य सर्वेऽनुगामिन ।
य स्वय ग्रहता यातो न्यासादीना प्रयोगत ।
यस्य सर्वत्र वाहुल्य स वाद्यशो नृपोपम ॥१००

वादी रागादि-निश्चयकर्त्तेति गीतप्रकाशकार । य स्वय ग्रहता यात इत्यनेनाशस्वरस्यैव ग्रहस्वर-कारणत्वमित्यर्थ ।

अतएव माघे—

अनल्पत्वात् प्रधानत्वादशस्येंवैतरे स्वरा ।
विजिगीषो नृपतय प्रयान्ति परिचारताम ॥१०१ इति

अपरञ्च—

रागाणा जीवभूता ये प्रोक्तास्तेशस्वरा वुधै ॥१०२। इति

न्यासस्वरमाह—

न्यासस्वरस्तु स प्रोक्तो यो गीतादि-समाप्तिकृत् ॥१०३

जातिमाह—

यस्या रागजनिस्तु जातिरिह सा रागस्य मातापि सा ।
शुद्धाख्या विकृता द्वयोश्च मिलनात सङ्कीर्णका च त्रिधा ॥१०४

किञ्च—

शुद्धा स्युर्जातय सप्त ता षड्जादि स्वराभिधा ।
ता एव विकृता शेषा जाता विकृति-सङ्करात् ॥१०५

इति द्विधेत्यन्ये ।

तदुक्त हरिनायकेन—

शुद्धाभिर्विकृताभिश्च मिलिता जातय पुन ।
अष्टादश समुद्दिष्टास्ता रागाणाञ्च मातर ॥१०६

इति, अयमेव पक्ष प्रधान इव प्रतिभाति, यत प्राचीनाचार्य्यैरङ्गीकृत ।
तदुक्त निवन्धान्तरे—

षाड्जार्षभी च गान्धारी माध्यमी पाञ्चमी तथा ।
धवती चाथ नैषादी सप्तैता शुद्धजातय ॥१०७
स्यात् षड्जकैशिकी षड्ज-मध्यमा च तत परम् ।
गान्धार-पञ्चम्यान्ध्री च षड्जोदीच्यवती तथा ॥१०८
कार्मारवी नन्दयन्ती गान्धारोदीच्यवापि च ।
मध्यमोदीच्यवा रक्तगान्धारी कैशिकीत्यपि ॥१०९
एवमेकादश प्रोक्ता विकृता भरतादिभि ।
शुद्धा सिद्धा विकृतानामथ हेतून् प्रचक्ष्महे ॥११०
षड्ज-गान्धारिका-योगाज्जायते षड्जकैशिकी ॥१११

इत्येतद्बाहुल्यभयान्नोक्तम् ।

अथासा ग्रामसम्बन्धमाह—

षड्जार्षभी धैवती च नैषादी षड्जकैशिकीत्यादि षड्जग्रामोद्भवा सप्तजातय । गान्धारी रक्तगान्धारी गान्धारोदीच्येत्येकादश जातयो मध्यमग्रामोद्भवा । इत्यष्टादश ।

श्रुतिमारभ्य जात्यन्त मया यद्यत् समीरितम् ।
तत्तद्वीणास्वेव किञ्चिद् वुधैर्ज्ञेय न चान्यत ॥११२

उद्दिष्ट नष्टप्रस्तारखण्डमेरुमुखन्तु यत् ।
सङ्गीतानुपयुक्तत्वान्नोक्त तत् कौतुक परम् ॥११३

अथ रागमाह—

यैस्तु चेतासि रज्यन्ते जगत्त्रितयवर्तिनाम् ।
ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभि ॥११४
गोपीभिर्गीतमावद्धमेकैक कृष्ण-सन्निधौ ।
तेन जातानि रागाणा सहस्राणि तु षोडश ॥११५
एषु रागेषु षट्त्रिशद्रागा जगति विश्रुता ।
सन्ति मेरोश्चतुर्द्दिक्षु सर्वेतेऽपीति केचन ॥११६

अथ पु स्त्रीभेदेन रागानाह दामोदर —

रागा षडेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिशदेव हि ।
भैरवोऽथ वसन्तश्च रागा मालवकैशिकी ॥११७
श्रीरागो मेघरागश्च नटनारायणस्तथा ।
एते पुमास षड्रागा क्रमात्तद्रागिणीर्ब्रुवे ॥११८
भैरवी कौशिकी चैव विभाषा च वेलावली ।
वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्येह वल्लभा ॥११९
आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी ।
मल्लारी चेति रामिण्यो वसन्तस्य सदानुगा ॥१२०
गौरी गुण्डकिरी चैव वराडी च क्षमावती ।
कर्णाटी चेति रागिण्य प्रिया मालवकैशिके ॥१२१
गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्चासावरी ।
रामकिर्य्यपि रागिण्य श्रीरागस्य प्रिया इमा ॥१२२
ललिता मालसी गौरी[1]नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमा सुवल्लभा ॥१२३
तारामणि-सुधाभिरी कामोदी गुर्जरी तथा ।
कुकुभा चेति रागिण्यो नटनारायण-प्रिया ॥१२४

---

१ । गौडी ?

पञ्चमसारसहितायान्तु[१]—

मालवश्चैव मल्लार श्रारागश्च वसन्तक ।
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट षट्पु रागा प्रकीत्तिता ॥१२५
धनासी मालसी रामकेरी च सिन्धुडा तथा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमा ॥१२६
वेलावली च पूरवी कानडा माधवी तथा।
कोडी[२]केदारिका चैव मल्लारस्य स्त्रिया इमा ॥१२७
वेलोयारी च गौरी च गान्धारी सुभगा तथा।
कौमारी चौव वैराटी[३]श्रीरागस्य प्रिया इमा ॥१२८
तोडी च पञ्चमी चौव ललिता पठमञ्जरी ।
गुजरा च विभासा च वसन्तस्य प्रिया इमा ॥१२९
मायूरी दीपिका चैव देशकारी घ पाहडा ।[४]
वराडी मारहट्टी च एता हिन्दोल-योषित ॥१३०
नाटिका चाथ भूपाली रामकेरी गडा तथा।
कामीदी[५] चाथ कल्यानी कर्णाटस्य प्रिया इमा ॥१३१

मम्मटाचार्यकृत-सङ्गीतमालाया—

कर्णाट नाट-मल्लारा देशाख्यो मालवस्तुथा ।
वसन्तश्चेति पु रागा रागज्ञै षट् प्रकीर्त्तिता ॥१३२

१। अधिक पाठ भक्तिरत्नाकरे—
रागा षडथ रागिण्य षटत्रिशच्चारुविग्रहा ।
शिवशक्तिमयो राग परप्रेमरसार्णव ।
यस्य श्रवणमात्रेण विष्णुराद्रवितो भवेत् ॥
२। कोडा ?
३। कदा वा 'वैरागी' ।
४। अथवा पाहिडा वा पाहाडी ।
५। कामोदी वा।

चन्दनी मालवी श्रीश्च सिन्धु वेलावली तथा ।
प्रपातनी विभाषाख्या कर्णाटस्यैव नायिका ॥१३३
काम्योजी[1] नाटताषाख्या[2] नाटिका गुणमञ्जरी ।
सेखरी मुखरी[3] चेति नाट-दारा प्रकीर्तिता ॥१३४
मल्लारी ललिता चेति तथा प्राचीनमञ्जरी ।
मधुकारी दुग्धकारी देशी मल्लार वल्लभा ॥१३५
गुञ्जरी[4] रामकेरी च गुण्डकेरी सुवेहिका ।
धनासी च वराडी च देशाख्यस्यैव नायिका ॥१३६
सिरी[5] केदार सञ्ज्ञा च मेघमार्जनिका तथा ।
कन्धुश्चिन्तामचि नवनी मालवस्यावला मता ॥१३७
भैरवी वङ्गहारी च मेघताला सुपञ्चमी ।
अमरा तोडिका गौडी वसन्तस्यैव नायिका ॥१३८

ऽचित्तु पु रागा अष्टावित्याहु । तदुक्त सङ्गीतकौमुद्याम्—
भैरवो भूपतिश्चैव श्रीराग पठमञ्जरी ।
वासन्तिकाश्च भूपाल सारङ्गो मालवस्तथा ।
एते सङ्गीतशास्त्रज्ञै पुमासश्चाष्ट कीर्तिता ॥१३९
श्रारागो देवगान्धारो भैरवी गुर्ञ्जरी तथा ।
नीलाम्वरी वराली च मेघरञ्जी तत परम् ॥१४०
वेलावली देशकारी वङ्गाली मालबी तथा ।
तथा मलहरी चैव देशकारमत परम् ॥१४१
रामक्रियस्तथा तोडी रागो देवक्रियस्तथा ।
पठमञ्जरिका रागस्तथा कुरुजुरेव च ॥१४२

---

१ । काम्वोजी ?   २ । नाटभाषाख्या ?
३ । मुखारी ?   ४ । गुर्ज्जरी   ५ । श्री

वसन्त-धानसी-रागौ ललितो नाट एव च ।
काम्योजी भौलि भूपाली जाभीरी वलहसक ॥१४३
नारायणीरितिख्यात शङ्कराभरणस्तथा ।
हिण्डोलराग इत्येते रागास्त्रिशदुदीरिता ॥१४४
चतुर्विंशति रागा ये तेषा ता स्त्रिय ईरिता ॥१४५

दाक्षिणात्य-निवन्ध रागविवेके—

भैरवश्चाथ भूपाल श्रीराग पठमञ्जरी ।
वासन्ती मालवश्चैव वङ्गालो नाटकस्तथा ॥१४६
एतेऽष्ट रागा कथिता पु रागा इति सूरिभि ॥१४७। इति

रागाणा स्त्री-पु सत्व बिवेचने फलमाह नारद —

रागश्चेदालपेत्पूर्व एतत्पत्नी तदन्तरम् ।
अन्यपत्नी न गातव्यानुपाज्ञाया न दूषणम् ॥१४८। इति

अतएवास्यानातिप्रयोजनत्वात् हरिनायकादिभिर्नलिखितम् । अत्र विरोधस्तु कल्पान्तराभिप्रायेण परिहरणीय ।

किञ्च—

देशे देशे भिन्ननाम्ना रागाणा तत्त्वनिर्णयम् ।
कोऽपि कर्तु न शक्नोति निरणायि[1] न तन्मया ॥१४९

अथ पूर्वोक्त-लक्षणस्य गीतस्य भेदानाह—

अनिवद्ध निवद्धञ्च द्विधागीतमुदीरितम् ।
आलप्तिरनिवद्ध स्याद्रागालपन-रूपिणी ॥१५०

तदुक्तम्—'आलप्तिर्वन्धहीनात्वादनिवद्धमितीरितम्' इति । रागस्य आलापन प्रकटीकरणम् । हरिनायकस्तु—

वर्णालङ्कार-सयुक्ता गमकस्थानचित्रिता ।
आलप्तिरुच्यते तज्ज्ञैर्भूरिभङ्गि-मनोहरा ॥१५१ । इति

१। 'न वीणया इति' वा पाठ ।

एतेन अतालाना सर्वेषामालापे प्रवेश । वर्णालङ्कारस्तु निरथक-हुङ्कारादिशब्द सङ्गीतोक्त-सरिगमेत्यादि वर्णालङ्कारश्च ।

आलप्तेर्वहुवा भदा न प्रपञ्चभियेरिता ॥१५२

निवद्धमाह—

वद्ध धातुभिरङ्गैश्च निवद्धमभिधीयते ।
शुद्ध छायालग क्षुद्रमिति तच्च त्रिधा मतम् ॥१५३

उत निवद्धम् । तत्र शुद्धमाह—

आलापै र्धातुभिश्चाङ्गै सयुक्त शुद्धमुच्यते ।
आलापोऽत्र मार्थक-पदरेवेति साम्प्रदायिका ॥१५४

हरिनाकस्तु—

आलापो गमकालप्तिरक्षरैर्वजिता मता ॥१५५ । इत्याह

सङ्गीतसारे तु—

शुद्ध शालग सङ्कीर्णभेदाद् गीत त्रिधा मतम् ॥
तत्र क्षुद्रगीतमेव सङ्कीणशब्देनोच्यते ॥१५६

तच्च स्यात्त्रिविधन्तु शुद्धकमिद छायालग क्षुद्रकमिति तेनैवोक्त-त्वात् दामोदरोक्त कथयिष्यते ।

हरिनायकस्तु—

सज्ञात्रय निवद्धस्य प्रवन्धो वस्तु-रूपकम् ।
चतुभिर्धातुभिर्वद्धस्त्वङ्गै षड्भिश्च कल्पित ।
प्रकृष्टो यश्च वन्ध स्यात् स प्रवन्धो निगद्यते ॥१५७

एतेन शुद्धगीतमेव प्रवन्ध इत्युच्यते । अथ रूपक—

त्र्यादिभिर्धातुभिश्चाङ्गै पञ्चभिवस्तु कथ्यते ।
द्विधातुक तथा द्व्यङ्ग रूपक परिकीर्त्तितम् ॥१५८ । इति

अथ धातुमाह—

प्रवन्धावयवो धातु स चतुर्धा प्रकीर्तित ।
उद्ग्राहक-मेलापक-ध्रुवाभोग इति क्रमात् ।।१५९

अवयवो भागविशेष ।

उदग्राह प्रथमो भागस्ततो मेलापक स्मृत ।
ध्रुवत्वाच्च ध्रुव पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मत ।।१६०

प्रवन्धावयवोधातु स त्रिधेति गीतप्रकाशकारेणोक्तम । उद्ग्राह ध्रुवाभोगरूपेण त्रिधेति भाव । तदुक्त शिरोमणौ—

उद्ग्राह प्रथम पाद कथित पूवसूरिभि ।
ध्रुवत्वाच्च ध्रुवो मध्य आभोगश्चान्तिम स्मृत ।।१६१

ध्रुवत्वान्निश्चलत्वात् पुन पुनरुपादानादित्यर्थ । यत्तु हरिनायकेनोक्त—

ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरन्योऽन्तराभिध ।
स तु शालगसुडस्थ रूपकेष्वेव दृश्यते ।
मेलापकान्तराख्यौ तु न भवेता क्वचित् क्वचित् ।।१६२। इति

दामोदरेण—

उद्ग्राह प्रथम गीत्वा ध्रुव गायेत्तत परम् ।
ततोऽतराध्रुवस्तस्मादाभोग-ध्रुवको तत ।।१६३
उद्ग्राह प्रथम पाद कथित पूर्वसूरिभि ।
गीत्वा पूर्वपद न्यासो यत्र स ध्रुवको मत ।
यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरित ।।१६४

अत आभोगे कविनाम दातव्य, न तु यत्र कविनाम स आभोग इति। तदुक्त—

'आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च' ।।१६५ । ति

अथाङ्गान्याह—

प्रबन्धस्य षडङ्गानि स्वरश्च विरुद पदम् ।
तेनक पाट-तालौ च स्वरा सरिगमादय ॥१६६
गुणोल्लेखतया यत्तद् विरुद परिकीर्तितम् ।
ततोऽन्यवाचिक यत्तु तत् पद समुदाहृतम् ॥१६७
तेनेति शब्दस्तेन स्यान्माङ्गलार्थोऽवधारित ।
धा धा धुग्धुगेत्याद्या पाटा वाद्याक्षरोतकरा ॥१६८

आदि-यत्यादिकास्तालास्ताल स कथयिष्यते ॥१६९

दामोदरस्तु अङ्ग मध्ये पदपरित्यागेन गमकमाह । किन्तु गीत-गुणमध्ये गमक पूर्वाचार्य्यैर्लिखित । नत्वङ्गतया, तस्माद्-गमकशब्दोऽत्र पदवाचक इत्यवगेयम्[१] । सङ्गीत-पारिजाते—

पद्-ताल-स्वर पाटास्तेनो विरुद-नामक ।
इति गीते षडङ्गानि कथितानि मनीषिभि ॥१७०
पदानि वाचका शब्दास्तालाश्चच्चत्पुटादय ।
स्वरा षड्जादयस्ते स्यु पाटो वाद्योद्भवाक्षरम् ॥१७१
तेन स्यान्माङ्गल शब्दो विरुद गुणनामयुक् ॥१७२ । इति

अथ जातिमाह—

जातय स्यु प्रबन्धाना पञ्चैव मुनिसम्मता ।
मेदिनी नन्दनी दीपन्यथ स्यात पावनी तथा ॥१७३
तारावली तथैतासा लक्षण प्रतिपाद्यते ।
षडङ्गा मेदिनी प्रोक्ता पञ्चाङ्गा नन्दिनी तथा ॥१७४
दीपनी चतुरङ्गा स्यात् पावनी त्र्यङ्गिका मता ।
द्व्यङ्गा तारावली प्रोक्ता पुराणैर्गीतवेदिभि ।
एतेनैकाङ्ग प्रबन्धो न भवतीति प्रतिपादितम् ॥१७५

---

१ । इत्यवधेयम् ?

पारिजाते—

प्रवन्धजातय पञ्च वर्त्तन्ते ता क्रमेण च।
षड्भिरङ्गैर्मेदिनी स्यान्नन्दिनी पञ्चभिभवेत ॥१७६
चतुर्भिर्दीपनी प्रोक्ता त्रिभिरङ्गैस्तु पावनी।
द्वाभ्या तारावली जातिरङ्गाभ्यामुपजायते ॥१७७
भेद शुद्धप्रवन्धानामान स्यादेक एव हि।

तत्रापि—

तालैर्नैकेन वा द्वाभ्या त्रिभिर्वा वहुभिस्तथा।
प्रवन्धान् सुकविर्नून यथेच्छमुपकल्पयेत् ॥१७८

किञ्च—

बहुताला प्रबन्धास्तु रागैर्बहुभिरेव च।
एकरागेण वा कल्प्या पाटादीना विधानत ॥१७९
आदिमध्यान्त-विन्यासात् पाटादीना विधानत।
भेदा बहुतरास्तेषा कस्तान् कार्त्स्न्येन बक्ष्यति ॥१८०

तदुक्त—

न रागाणा न तालाना न वाद्याना विशेषत।
नापि प्रवन्धगीतानामन्तो जगति विद्यते ॥१८१ इति।

तत्प्रकारमाह—

अत्राभोगे कवेर्नाम तथा नायकनाम च।
एकताली निवध्नीयादालापानन्तरे तथा ॥१८२

इदानीन्तनास्तु आलापाभोगयोरेकत्र कवि-नायकयोर्नाम कुर्वन्ति, तत्र मूल न पश्याम। किञ्च—

अत्र प्रथमतस्तालो गीयते यस्तु ते नर।
गीतावसाने दातव्य मानं गान-समाप्तये ॥१८३

शक्तिवर्ण्य[1]-विशेषेण नामान्येषाञ्च कारयेत्।

शक्तिविशेषो यथा—

अकारादि क्षकारान्ताक्षर-विन्यासान्मातृका-प्रवन्ध ॥१८४

किञ्च, सरिगमेत्यादि-स्वरनामाक्षर-विन्यासविशेषवशाद् वाञ्छिताथ प्रकाशनेन स्वरार्थ-प्रवन्ध इति। वर्ण्यविशेषेण यथा—विष्णुवर्णने विष्णुप्रकाशक प्रवन्ध इति। किञ्च—

आदियत्यादिकैस्तालैर्दशभिर्नवभि पुन ।
सप्तभिर्वापि कल्प्यन्ते प्रवन्धा रागरञ्जिता ॥१८५

अत्र बाहुल्यभयादुदाहरणानि नोपन्यस्तानि।

किञ्च—

एलाद्या दुष्करा सन्ति प्रवन्धा मुनि-भाषिता ।
तेभ्य षड्विशति प्रोक्ता हरिनायक सूरिणा ॥१८६
कथ्यन्ते क्रमशस्ते च नाममात्रेण केवलम्।
पञ्चतालेश्वरो वर्णस्वरश्चैवाङ्गचारिणी ॥१८७
स्वरार्थमातृका चैव तथा रागकदम्बक ।
स्वराद्यकरण वत्मन्यथ तालार्णवस्तथा ॥१८८
श्रीरङ्ग श्रीविलासश्च पञ्चभङ्गिस्तत परम्।
पञ्चाननोमातिलकौ सिहलीलस्तथापर ॥१८९
त्रिभङ्गिह सलीलश्च तथा हरिविलासक ।
सुदशन स्वराङ्ग श्रीवधनो हर्षवर्धन ॥१९०
वीर श्रीमङ्गलश्चैव लाहडी च प्रकीर्त्तिता।
नवरत्नाभिध प्रोक्तस्तथा शरभलीलक ॥१९१
कण्ठाभरणनामा चेत्येते षड्विशतिर्मता ।
चन्द्रप्रकाशकाद्याश्च विधत्तो षट् तथा परे ॥१९२

१। वर्णयितु योग्य वण्यम्।

सप्रत्येते तु सुकरा कविभिर्न भवन्ति हि।
एष ये सुकरा पञ्चषास्तानेव प्रचक्ष्महे ॥१९३

कायबाल —

एभ्योऽन्यो कायवालाख्य स एवादौ निरुच्यते।
यतस्ताला प्रकाश्यन्ते पाटमात्रेण केवलम्।
पदाना कल्पनाभोगे कायबाल स ईर्य्यते ॥२९४
उदाहरणन्तु गीतप्रकाशे मृग्यम्।

स्वरार्थ.—

स्वरै पाटै पदैस्तालै रचना वाञ्छित क्रमात्।
यस्य स्यात्तेनकैर्न्यास सावर्ण स्वर उच्यते ॥१९५
स्वरादेरादि-विन्यासभेदादेष चतुर्विध ।

स्वरादिवर्णस्वर, पाटादिवर्णस्वर, पदादिवणस्वर, तेनादिवण-स्वरश्च—

वणस्वर —

यत्र स्वल्पाक्षरैरेव वाञ्छितार्थोऽभिधीयते।
स स्वरार्थो भवेद्द्वेधा शुद्ध-मिश्र-प्रभेदत ॥१९६

स्वराक्षरै सरिगमपधनिभिर्यथेच्छ वाञ्छितार्थोऽभिधीयते चेत्तदा स्वरार्थ इति।

मातृका—

एकैकमातृकावर्ण-पूर्वकाणि पदानि चेत्।
क्रमेण यत्र गीयन्ते मातृका सा त्रिधा मता ॥१९७
दिव्या च मानुषी दिव्यमानुषी चेति तत्र तु।
दिव्या संस्कृतया वाचा मार्गतालैश्च गीयते ॥१९८
मानुषी प्राकृतगिरा देशीतालेन निर्मिता।
द्वयोर्मिश्रयणादुक्ता मातृका दिव्यमानुषी ॥१९९

तालेनैकेन रागेण वहुभिर्वा प्रयोगत ।
सर्वमन्त्रमयी ह्येषा सर्वसिद्धिप्रदायिनी ॥२००

मार्ग-देशीतालौ वक्ष्येते, तयोमध्ये येनकेनचिन्निमितेत्यथ ।

स्वल्परागकदम्ब —

अल्पो रागकदम्वोऽस्ति रागाणामेव दर्शनात् ।
अस्य रागकदम्वस्य भाषादेनियमो न हि ॥२०१
अन्यस्तु दुष्करत्वान्न लिखित ।

तालार्णव —

तालार्णवे भूरितालो भवेत सस्कृत भाषया।
योगाद् गद्यस्य पद्यस्य स द्वेषा परिकीत्तित ॥२०२

श्रीरङ्ग —

तालै र्रागैश्चतुर्भि स्यात् श्रीरङ्गोऽन्ते पदान्वित ।
(पदै सुप्तिङन्तैरन्त प्रान्ते घटित)।

श्रीविलास —

स्वरान्त श्रीविलास स्यात्ताल[1] रागैश्च पञ्चभि ॥२०३
(स्वरा सरिगमाद्या अन्ते देया इत्यर्थ)।

पञ्चभङ्गी—

तेनकान्त पञ्चभङ्गी ।

(श्रीविलास एव तेनाशब्दान्त स्याच्चेत्तदा पञ्चभङ्गी भवति)।

पञ्चानन —

पाटै पञ्चाननोऽन्तगै ॥२०४
(अस्यैवान्ते पाटाश्चेद्दीयन्ते, तदा पञ्चानन)।

१। तानै ?

सिहलील —

स्वरै पाटश्च विरुदैस्तेनकै र्यो विरच्यते।

सिहलीलेन तालेन सिहलील स उच्यते ॥२०५

तालस्तु चूडामणौ—

सिहलीलो लघोरन्ते दत्रय परिकीर्त्तित ।

हसलील —

स्वनामतालको हसलीलोऽङ्घ्रि पद-पाटजौ ॥२०६

(स्वनामतालक हसलीलतालेन घटित । अङ्घ्रिपद पाटजौ[1] कोऽर्थ ? एकनाद पदैर्निर्मित एकस्तु पाटैरित्यर्थ)।

तालस्तु रत्नमालाया—

हसलीलो विरामान्त लघुद्वयसुदाहृतम्। इति

लाहडी—

यत्र वीररसेन स्यात् सग्राम-चरितस्तुति ।

वहुभिश्च बलैश्चैव लाहडी परिकीर्त्तिता ॥२०७

नात्रोक्ता दुष्करा केचित पञ्चतालेश्वरादय ।

ईषद्भेदान्नसुकरा अप्युमातिलकादय ॥२०८

अतो गीतप्रकाशकारेणोक्तमेतेषा लक्षणादिक, नात्र वर्णितमुक्त-प्रकार-निर्विशेषादिति।

किञ्च—

सूडप्रवन्धोऽपि शुद्धगीतमध्ये वहुभिर्लिखित । तल्लक्षणन्तु—

ताला न वादिका यत्र पाटादिरहिता यदि।

सूडप्रवन्ध कथित एकराग-निषेवित ॥२०९। इति

अथ छायालगमाह—

शुद्धस्य लगतिच्छाया यत्तच्छायालग विदु ।

रञ्जक तद्भवेत्तालैर्वाद्याद्य सूडकल्पितम् ॥२१०

१। पद-पाठजौ ?

(वहूना तालानामेकत्र गुम्फन सूड, छाया लगतीत्यनेन शुद्धस्य यत्किञ्चिल्लक्षणेनेद भवतीत्युक्तम्)। तदुक्तम्—

उक्तानामेव भावाना छायामात्र भवेद्यदि।
छायालग स विज्ञेयो मुनिर्भिभरतादिभि ॥२११
(अस्य सालगमिति नामान्तरमपि)।

नदुक्त हरिनायकेन—

अथ च्छायालगो यस्तु सूड स एव सालग। इति
(अस्य तु मतभेदाद्बहुत्वम्)।

तथा च दामोदर-पञ्चमसारसहितयो—

ध्रुवको मन्ठकश्चैव प्रतिमन्ठो नि सारुक।
वामक प्रतितालश्च नथान्या चैकतालिका ॥२१२

यतिश्च झुमरी चेति सालगसूड ईरित ॥२१३

ध्रवकादीना भेदमाह—

ध्रुवका षोडश प्रोक्ता मन्ठका षट् प्रकारका।
प्रतिमन्ठश्च पञ्चैव सप्तख्याता नि सारुका ॥२१४
चत्वारो वासका प्रोक्ताश्चत्वार प्रतितालका।
एकताली च त्रिविधा चतस्रो यतयो मता ॥२१५
केऽप्याहुश्चच्चरीकाद्या सन्त्यन्ये दश सालगा।
ऊनविशतिरेव ते भवन्ति भुवि सालगा ॥२१६

हरिनायकेऽपि—

आद्यौ ध्रुवस्ततो मण्ठ प्रतिमण्ठक एव च।
अड्डताल पूतीवास एकतालीत्यसौ मत ॥२१७
अयन्तु सूड प्राक्सिद्ध शार्ङ्गदेवस्य सम्मत।
इत्यादि सालगानान्तु लोके सिद्धिर्मतो न हि ॥२१८

दुष्करत्वात्तन्न मया लक्षणैस्तै प्रकीर्त्तिता ।
प्रयुज्यते सम्प्रति य सूडा रम्य कवीश्वरै ।
स एव सम्प्रत्यस्माभिलिख्यते लोक-सिद्धित ॥२१९

तत्र च—

आदि-यतिर्नि सारुश्चाज्ञतालस्त्रिपुटस्तथा ।
रूपको झम्पको मण्ठ एकतालीति कीर्त्तिता ॥२२०
एभिस्तु नवभिस्तालै कथित सूड उच्यते ।
इत्येष रञ्जक सूडो गाने वाद्ये च नर्त्तने ॥२२१ । इति
न स्यात् प्रायोड्डुालोऽत्रत्याह दामोदर स्वयम् ।
केचित् कुडक्कोपाड्डौ चात्राहुस्तेन भवेदयम् ॥२२२
अप्येकादशतालात्मा स इदानी विविच्यते ।
प्रागादियतिर्नि सारु-मण्ठादीना यथाक्रमम् ।
गानमन्ते चैकताल्या इत्येष नियम क्वचित ॥२२३

किञ्च—

आदितालो भवेदादावन्ते स्यादेकतालिका ।
अण्येषा नियमाभाव एवमाहुश्च केचन ॥२२४

अथैतेषा ध्रुवमण्ठलक्षणत्वमाह—

अथैतेष्वेव तालेषु केचित्स्यु ध्रुव लक्षणा ।
मण्ठ लक्षणका केचित् केचिच्चोभय लक्षणा ॥२२५

तदुक्त—

ध्रवाद्यौ यति-नि सारु-मण्ठान्त्यो मष्टलक्षण ।
(अन्त्य एकताली) ।
आदि रूपक झम्पाड्डु-त्रिपुटा स्यु द्विलक्षणा ॥२२६
(द्विलक्षणा ध्रुवलक्षणा मण्ठलक्षणाश्च) ।
कुडक्को मण्ठलक्ष्मा स्याद्विलक्ष्मोपाड्डुतालक ।२२७

सारे तु—

चञ्चत्पुटश्चाचपुट सिहविक्रीडितस्तथा ।
सिहनन्दनमुख्या ये तेऽपि स्युर्मण्ठलक्षणा ॥२२८

तत्र ध्रुवलक्षणमाह—ज्ञेय स ध्रुवलक्षणो यदि भवेदुद्ग्राह एव ध्रवस्तूच्च खण्डमिह द्वि धातु-गदित द्विर्गेयमेवोच्चकै ।

(द्विधातु द्व्यवयवम् , प्रथमखण्डापेक्षया द्वितीयखण्ड उच्चैर्गेय) द्वित्रिमात्राधिक प्रथमखण्डसममात्रो वा—इति केचित् । उदाहरण यथा आदितालेद मल्लाररागेण—

जय जय सुन्दर नन्दतनुज दलिताञ्जननिभ जनरञ्जन आ।
कमलदलेक्षण गोकुलवल्लभ गोपसुता धृतिभञ्जन आरे ॥

इति प्रथमखण्ड ।

यमुनापुलिन विभूषण रसमय वेणुवाद्यरत नृत्यगुरो ।
मुरहर गोवर्द्धनधर अभ्रमुपति-मदमदन तिआइ आइ आरे ॥

(इत्युच्चखण्ड । अत्र खण्डद्वयमपि द्विर्गेयम् । प्रथमखण्डापेक्षया द्वितीयखण्ड उच्चैर्गेय) । अथ ध्रुव—

मधुरानन मानद मुदवर्द्धन मधुसूदन भवरस्य विभो ।
शरणागत-रक्षक वरकरुणामय नरहरि इति गायति आरे ॥

(ततस्त्रि आइ आइ आरे आरे इत्यादयो निरथका , सतालगीत-लालित्याथ प्रयुज्यन्ते गायकै , नेद लक्षण-प्रविष्टम्) ।

केचित्तु ध्रुवलक्षणस्य चातुर्विध्यमाहु । तदुक्त—

ध्रुव लक्ष्मा चतुर्धाय विनोदो वरदस्तथा ।
नन्दक कञ्चुकश्चेति ॥२२९

स च सङ्गीतसारे—

आलापादि-ध्रुवोऽय मन इह करुणे गीयते कञ्चुकाख्ये,
आलापान्ते ध्रुवो यो वरद इति मतो देवताना स्तुतौ स ।

उद्ग्राहादिर्द्विखण्डो यदि भवति तथालापकादि स नन्दो,
गायेत्त चोत्सवेपु स्फुटमथ कुतुके स्यादनिनोदोपि तद्वत् ॥२३०
(लक्षण-व्यतिक्रमस्तु छन्दोऽनुरोधात्) ।

अथ मण्ठ-लक्षणमाह—

स स्यान्मण्ठकलक्षणो यदि समावुद्ग्राहकाभोगका
वुद्ग्राहाद्द्विगुणोऽथ सार्द्धगुणको वा स्याद् ध्रवस्तत्र च ॥२३१

(उद्ग्राहाभोगयोरपेक्षया ध्रुवो द्विगुणमात्रावित्यथ । समौ सममातृकौ) ।

तदुक्त हरिनायकेन—

साम्य यत्र तु मात्रायारुद्ग्राहाभोगयोरथ ॥२३२ । इति
[उदाहरणमादितालो मल्लाररागेण]

कृष्ण कृपामय मङ्गलविग्रह विश्वभयापह देव हरे ।
गोपकुलोत्सववर्द्धन माधव गावद्धनधर ति आइ आइ आरे ॥
[इत्युद्ग्राह]

श्रीवृन्दावन भूपति आ आ ।
राधामुख सरसीरुह-मधुकर नन्दतनुज रसकन्द ति आरे ॥
[इति सार्द्धैकगुणमात्रो ध्रुव]

पीताम्बर सुरवन्द्य गदाग्रज सुन्दर नटवर शौरे ।
कसरिपो मुरमर्दन माधव घनश्याम इति गायति आया रे ॥
[इत्याभोग]

एतेषा सालगादन्यत्र प्रायिकत्वमित्येके ।

तदुक्त कौमुद्या—

अमी उक्तप्रवन्धेषु वाहुल्येन स्थिता पुन ।
सालगे नियता एभिर्विना तत सम्भवो न हि ॥२३३ । इति

[उदाहरणानि तु ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यानि, मया तु प्रपञ्चभिया नोक्तानि]

ननु—

'उक्तो द्विखण्ड उदग्राह आभोगोऽपि द्विखण्डक ।
मण्ठलक्ष्मानुसारेण ध्रुवके खण्डकल्पना ॥२२४

इत्युक्तत्वात् । उद्ग्राहाभोगयोर्द्विद्विखण्डात्मके सिद्धे उक्तोदाहरणे कथ वहव खण्डा दृश्यन्ते ? उच्यते—उद्ग्राहादीना द्विखण्डत्वेपि प्रतिखण्डमवान्तर खण्डकल्पनं रेब निर्मेयम् । अतो यावद्भि रवान्तर खण्डै रञ्जकता भवति, तावन्त एव खण्डा उद्ग्राहादिखण्डे निवेशनीया । तदुक्तम्—

एकद्वित्रिचतु खण्डैस्तालेषु विविधेषु च ।
उद्ग्राहादे कल्पनान्तु यथालालित्यमाचरेत् ॥२३५ । इति
(अत्र खण्डादिलक्षण वाहुल्यभयान्नोक्तम्) ।

*　*
*

गीत प्रकरणे

॥ तालाङ्ग परिभाषा ॥

तत्र छन्दोरत्नाकरे—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो, भादिगुरु पुनरादिलघुय ।
जोगुरुमध्यगतोरलमध्य सोऽन्त्यगुरु कथितोन्तलघुस्त ॥२३६
गुरुरेको गकारश्च लकारो लघुरेकक ।
प्लुत पकार इत्येव भो भूनश्च प्रकीर्त्तित ॥२३७
अनुद्रुतो द्रुतश्चैव लघुर्गुरुस्त परम् ।
प्लुतश्चैव क्रमेनैव तालाङ्गानि तु पञ्चधा ॥२३८
अनुद्रुत विनान्येषा सञ्ज्ञा दलगपात्मिका ॥२३९

अथ मात्रानियममाह—

लघ्वेकमात्रन्तु गुरुर्द्विमात्र प्लुतस्त्रिमात्रो द्रुतमर्धमात्रम् ।
अनुद्रुतन्तु द्रुतकार्द्धमात्र विराम इत्यस्य भवेच्च नाम ॥२४०

अथषा विन्यास-प्रकारमाह—

तिर्य्यग्रेखानुद्रुताङ्ग शून्याकार द्रुत स्मृसम् ।
लघु ऋज्वल्पिका रेखा रेखाधोवक्रिता गुरु ॥२४१
प्लुत गुरोर्मूर्द्धलेखा तिर्य्यक् चेदक्षपार्श्वगा ॥२४२

[।, O ऽ, ऽ९]

(एतेषा घातस्थानादिकमत्र नोक्तम्) ।

अथ सूडाङ्गतालानाह । यत —

विना तालेन गीतादेर्गीतशुद्धिर्न जायते ।
कणधार विना नाव इवातस्तान् प्रचक्ष्महे ॥२४३ । इति
स्थितेष्वप्यन्यतालेषु प्रबन्धाङ्ग तया पुन ।
आद्याद्येकादशानाञ्च तालाना लक्षण ब्रुवे ॥२४४
...आदिरेकेन लघुना रासो य कैश्चिदुक्यते । (x)
(तालाना ध्रुवलक्षणादिकमुक्तम्) ।
जय सुनायक वाञ्छित-दायक इति ॥२४५

अथ यति —

लघुद्वन्द्वाद् द्रुतद्वन्द्व यतिरित्युच्यते बुधै ।
साचार द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा सत्रिपुटान्तरा ॥२४६

(त्रिपुटस्तालविशेषोऽन्तरे पदमध्ये यस्या , अय गीतमध्ये न प्रविशति) ।(००)

तत् शुद्धा यथा—

जय जय नरक-नाशन दुष्टसञ्चय-विहित-शासन रे ।

त्रिपुटान्तरा यथा—नौमि कौशिकयाग हिसकताडकासुतनाशक। त्रिपुट—सा स्सा सा रि ग म रि गम पध पम ध नी ध नि सा स्सा सा। अथ यति–दण्डकान्तरचारि-मुनिपर देविराक्षसशासकम्। यति—शारदाम्बुजमञ्जुमुखमखिलामरेश्वर वन्दितम्। त्रिपुट—त्रा ता था रि कुकुदि मिकि भ्के कृण थो ङ्गि ट ता त्ता ता। अथ यति—अखिलजनहृदि-मोदवर्द्धन देवकीसुत पाहि माम्॥

अथ नि सारु—

सविराम-द्रुतद्वन्द्वात् नि सारे तु लघुद्वयम्॥२४७

यथा—विबुधाधिप भयभञ्जन पाहि निखिलजनरञ्जन रे।

(नि सारु षड् विधेयय ध नामा)

अथ अड्डुताल—

षड् विधोऽड्डुस्तत्र शङ्कुशीलौ ख्यातौ ब्रवीमि तौ।

लघोर्द्रुतद्वयेन स्यात् शङ्कु श्रृङ्गारवीरयो॥२४८

(।००)

शान्ते शीलो विरामान्तद्रुतद्वन्द्वाल्लघुर्मत॥२४९

(००—।)

यथा—जय जनार्दन विभो भवभयापह हरे।

(इद द्वयोरप्युदाहरणम्)।

अथ त्रिपुट—

द्रुतत्रय विरामान्त त्रिपुट परिकीर्त्तित॥१५०

(०००—)

यथा—कृष्ण केशव कसमर्दन पाहि गोकुलचन्द्र हे।

अथ रूपक—

रूपकन्तु विरामान्तद्रुतद्वन्द्वमुदाहृतम्॥२५१

(००—)

यथा—नन्द-तनुज मञ्जुलमुख मङ्गलमय पाहि माम् ।

अथ झम्प —

कोलाद्रुतद्वन्द्वात् सविरामादितीतरे ॥२५२

(००—)

यथा—गोपेन्द्रतनुजवर पाहि मा मोदकर ।

अथ मण्ठक —

सगणाल्लघवोऽशव्दाश्चत्वारो मण्ठके स्मृता ॥२५३

(अशब्दा शब्दरहिता)

(ऽ । ≣)

यथा—गोपीकुलदुकूलचौर नन्दतनय जय किशोर ।

अथ एकताली—

द्रुतेनकेनैकताली सा त्रिधा परिकीर्त्तिता ।
विपुला चन्द्रिका रामा तत्रापि विपुलोच्यते ॥२५४
ध्रवमात्रेण भिन्नत्वात् नोक्ते अत्र तथोत्तरे ।
आलाप-पूर्वकोद्ग्राहा विपुलानन्ददायिनो ॥२५५

(आलाप गीत्वा तत्र उदग्राह गायेदित्यर्थं) ।

एकतालीत पूर्वमालापगानेमेतन्मूलकमेव । (०)

यथा—गोवर्द्धनधर मामव मुरहर ।

मतान्तरे तथोच्येते कुडकोपाङ्गतालकौ ।
द्रुतद्वन्द्वाल्लघुद्वन्द्व कुडके परिकीर्त्तित ॥२५६

(००।।)

यथा—गोपोत्सवकर रक्ष सुरेश्वर !

उपाङ्गमाह—

उपाङ्गतालमेकेन द्रुतेन पारिकीर्त्तितम् । (०)

यथा—नम कमलाभ ते ।

(लयवशादेकतालीतो भिन्नम्। 'एव तु नवति सूड क्वचिदेकादशै-रपि')। अनयोरुदाहरणन्तु सङ्गीतकौमुदी-गीतप्रकाशादौ द्रष्टव्यम्। मया तु प्रपञ्चभयान्न लिखितम्। अथ तालस्य प्रयोगर्यथा—

तालप्रयागानर्हा ये नोक्ता सैक शत बुधै ।
तेऽप्यत्र तद्विदा प्रीत्यलिरयन्ते च सलक्षणै ॥२५७
चञ्चत्पुटे तप्लुतौ च भगौ चाचपुट स्मृतौ।
पलगा गलपाश्चैव पट्पितापुत्रके मता ॥२५८
गत्रय सा प्लुताद्यन्त सम्पेष्टक नामनि।
ताले गत्रयमुद्घट्टे आदौ तु लघुरेक स ॥२५९
रासाऽयमुच्यते कैश्चिद्दर्पणे दद्वयाद्गुरु ।
एकान्तरविरामाद्यश्चर्चरी षोडश द्रुत ॥२६०
नो दो दौल सिहलीले कन्दर्पे दौ लघूगुरु ।
गुरुत्रयाल्लपगलप्लुता स्यात् सिहविक्रम ॥२६१
सलौ प्लुतौ च श्रीरङ्ग रङ्गलीलेतु लौ गुरू।
रङ्गताले द्रुतौ गश्च द्रौ द्रुतौ स परिक्रमे॥२६२
प्रत्यङ्ग-सज्ञके ताले मगणात् स्याल्लघुद्वयम्।
गजलीले विरामान्त ज्ञेय लघुचतुष्टयम् ॥२६३
ताले त्रिभिन्ने नपदा लौ दौ गौरीविक्रमे।
विरामे नौ हसलीले वणनीले तु दौलगौ ॥२६४
राजचूडामणौ ताले द्रुतो लश्च द्रुतौ लगौ।
रङ्गद्योते मो न पौ च राज्ञि गौ दौ गुरुर्लसौ ॥२६५

(राज्ञि राजताल)।

लनपा गोल गौलश्च सिंहविक्रीडिते नगौ।
चतुर्द्रुतानिलौ दौ च गुरु स्याद् वनमालिनि॥२६६
वणताले गलौ दौग मिश्रताले दलौ गपौ।
रङ्गप्रदीपे लगपा हसनादे लपौ दपौ ॥२६७

लतौग सिंहनादे स्यात् लौ दौदौ सल्लिकादिके ।
लश्च दश्च लघु स्याता ताने शरभलीलके ।
ताल्लपौ रङ्गाभरणे दौलस्तुरगलीलके ॥२६८
(अयमेव हयलीलेति केचित्) ।

गुरुद्वय ल प्लुतो गुरुदौत प्लुतो लघु ।
प्लुतो गुरुर्नोनि शब्दाश्चतुर्णा सिंहनन्दने ॥२६९
जोलगौरि च जयश्रीर्विजयानन्दे लघुयगौ ।
लौ द्रुतौ प्रतिताले च द्रुतौ लश्च द्वितीयके ॥२७०
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व कीर्त्त्यौ लसगणप्लुता ।
प्लुताद्यन्तो गोविजय ललभा जयमङ्गले ॥२७१
लघुर्गुरुर्द्रुतौ ताले राजविद्याधराभिधे ।
सगणाल्लघवोऽशब्दाश्चत्वारो मण्ठके पुन ॥२७२
जयताले तु भगणात् लौ लघु द्वौ द्रुतौ प्लुत ।
सुदुर्बले दौ लघु च नि सारौ लात् विरामिल ॥२७३
द्रुताद्विरामिद क्रीडा त्रिभङ्गिस्तु लघूगुरू ।
कोकिलप्रिये गुरुलपा श्रीकान्ते तगणाल्लघु ॥२७४
चत्वारस्तु द्रुता गुर्वोर्मध्ये स्युर्बिन्दुमालिनि ।
समे लौ दाद विरामि नन्दने लौ द्रुते प्लुत ॥२७५
उदीक्षणे लौगुरुश्च मल्लिका गद्वयात् प्लुतम् ।
ढेङ्किका रगणो वर्णमण्ठिका लदला द्रुतौ ॥२७६
लौ दौ गुरुश्चातिनन्देऽन्तरक्रीडा विरामि दा ।
लघुताले चतुर्ला स्यु दौ लौ गौ दीपके स्मृतौ॥२७७
लघु प्लुतो त सगणो यत्र सोऽनङ्ग ईर्य्यते ।
विषमेऽष्टौ द्रुता मध्ये प्रान्ते च सविरामका ॥२७८
लदौ दनौ गुरुर्नान्दीतालोऽय भरतोदित ।
नचतुष्कादगुरु कुन्दे मुकुन्दे लददा लघु ॥२७९

द्रुतेनैकेनैकताली कथिता पूर्वसूरिभि ।
चतुर्विधस्तु कङ्काल दुण खण्ड समोऽसम ॥२८०
त्रिद्रुतैदलगै पूण खण्डे द्वाभ्या गुरुद्वयम् ।
समे लघुगुरुद्वन्द्वाद् विषमे लादगुरुद्वयम् ॥२८१
चतुस्ताले दत्रयाल्लो केचिद गदचतुष्टयम् ।
विरामादि विरामान्न लचतुष्क च खखुडी ॥२८२
अभङ्गे लप्लुतौ राजझङ्कारे रगणाद्द्रुतौ ।
एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखर ॥२८३
प्लुतात प्रतापशिखरे विरामान्तद्रुतद्वयम् ।
जगझम्पे गुरुस्त्वेको विरामान्त द्रुतत्रयम् ॥२८४
चतुर्मुखाभिधे ताले जगणो नप्लुतो भवेत ।
पौ लो गौ लौश्चतुर्व्योम प्लुत तु यगणस्तथा ॥२८५
द्रुतद्वन्द्व समुद्दिष्ट ताले झङ्कारके बुधै ।
प्रतिमण्ठे सभगणौ कश्चिन्माल्ल इतीर्य्यते । २८६
स्यात्ततीयाभिधे ताले विरामान्त द्रुतत्रयम् ।
वयन्ते नगणान्म स्यात ललिते दद्वयास्लगौ ॥२८७
शिवताले लाद्गुरुश्च करशाखा चतुर्द्रुता ।
षट्तालाख्ये विन्दुषट्क वर्द्धने दद्वयाल्लपौ ॥२८८
ला दौ वणयतौ राजनारायणे द्रुतौ जजौ ।
द्रुतद्वन्द्व लघुश्चैको मदने परिकीर्तित ॥२८९
पावतोलोचने दो द्वौ भददा भजजा क्रमात् ।
सारङ्गस्ताल कथितो विरामान्त चतुर्द्रुतम् ॥२९०
श्रीनन्दीवर्द्धने भात् प लीलाताले दलप्लुता ।
विलोकिते लगौदौप साल्लगौ ललितप्रिये ॥२९१
जनकाभिधताले स्यान्नयसाश्च प्लुतो गुरु ।
द्रुतद्वय विरामान्त लक्ष्मीशो लौ प्लुतस्तत ॥२९२

विन्दुद्वयं विरामान्त दप्लुतौ रागवर्द्धने ।
उत्सव कथिन प्राज्ञैर्लघो पूर्वं प्लुतो यदि ॥२९३
एवमेकाधिकशतमुक्तास्ताला मनीषिभि ।
दामोदरादावेतेषा केषुचिद्दृश्यतेऽन्यथा ।[१]
ऋषीणा मतबाहुल्यात् विकल्पस्तेषु काङ्क्षति ॥२९४। इति

अथोदारणमाह । चञ्चतपुट —
तपौ चञ्चत्पुट प्रोक्त ।

(ऽऽ।§)

यथा—नन्दतनुज कञ्जनयन मामव करुणानिधे । अयमष्टकल ।
भगौ चाचपुटे स्मृतौ ।

(ऽ।।ऽ)

यथा—गौकुरूरमणाममूह भावये। अय षटकल ।
पलगा गलपाश्चैव षट्पितापुत्तृके मता ।

(५।ऽऽ।५)

यथा—कृष्णचैतन्यचन्द्रप्रभो दैववृन्दैकवन्द्य प्राणनाथ हे भो पाहि माम् । अय द्वादशकल ।
अपरेषा वाहुल्यभयान्नोक्तम ।

१। श्रील शुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे, ततीय स्तबके 'अर्द्धमाश द्रुत ज्ञेयमेकमात्र लघु स्मृतम् । * * ताले चञ्चतपुटे ज्ञय द्वन्द्व लघु प्लुत इत्यादि आरभ्य 'मगणश्च प्लुताद्यन्त स पक्केष्टकतालके । एकाधिकशतो ताले षष्टिर्मुख्यतमा इमे ॥' (१—६०) पर्यन्तं द्रष्टव्यम् ।

।। अथ क्षुद्रादिगीतमाह ।।

अथ क्षुद्रगीतमाह—

ताल-धातुयुत वाक्यमात्र क्षुद्रमितीर्य्यते ।
बाहुल्येनेष्यते ह्यत्र ध्रुवमण्ठानि लक्षणम् ।
न खण्डाक्षरमात्रादिवन्धोऽपि परिगण्यते ।।२९५

किञ्च—

आदि नि सार-मण्ठैश्च वर्जित क्षुद्रगीतकमिति सङ्गीतसारे, गीतप्रकाशेऽपि दृश्यते, तत्र मूल न पश्याम ।

सर्वो योज्योऽप्यनुप्रासस्तेष्वन्त्यस्यैव निश्चय ।।२९६
(अन्त्यस्यानुप्रासस्य) ।

तदुक्त—

पज्भटिकाया विरुदावल्याञ्च क्षुद्रगातादौ ।
अन्त्यानुप्रासोऽय निवेशनीयो विशेषज्ञै ।।२९७। इति

स च यथा दर्पने—

व्यञ्जन चेद्यथावस्थ पूर्वस्वर-समन्वितम ।
आवर्त्ततेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास उच्यते ।।२९८

प्रबन्धादौ क्षुद्रगीते बाहुल्येनास्य सस्थिति । २९९
(अस्यान्त्यानुप्रासस्य) ।

एतेन शुद्ध-सालगयोरिवाक्षरमात्रादिनिर्णय इत्युक्त भवति ।

क्षुद्रगीतस्य भेदानाह—

तच्चतुर्विधमेव स्यात्तत्र चित्रपदाभिदा ।
चित्रकला ध्रुवपदा पाञ्चालीति प्रभेदत ।।३००

अथ चित्रपदामाह—

केवल पदमात्रेण वैचित्र्य यत्र दृश्यते ।

न धात्वादौ विचित्रत्व ज्ञया चित्रपदेति सा ॥२०१

(पदवैचित्र्यन्तु अकठोरानुप्रास-प्रसादादिगुणयुक्तत्वमिति) ।

उदाहरण —श्रीजगन्नाथवल्लभे नाटके (गुण्डकिरीरागेण)—

कलयति नयन दिशि दिशि वलितम् ।

पङ्कजमिव मृदु-मारुत-चलितम् ॥

केलिविपिन प्रविशति राधा ।

प्रतिपद समुदित-मनसिज बाधा ॥ध्रु॥

विनिदधती मृदु-मन्थर पादम् ।

रचयति कुञ्जरगतमनुवादम् ॥

जनयतु रुद्रगजाधिप मुदितम् ।

रामानन्दराय-कवि-गदितम् ॥ (आभोग)

ध्रुवे सममात्रिकत्वात् मण्ठलक्षणायोगेन नेद सालग-गीतम् । तत्र हि ध्रुवे नु द्विगुणा सार्द्धैकगुणा वा स इति लक्षणात् ।

अथ चित्रकलामाह—

उदग्राहाभोगयोर्मात्रा समा न्यूना ध्रुवे यदि ।

त्र्याद्याष्टावधि-पादाढ्या ज्ञेया चित्रकला हि सा ॥२०२

(त्रिपदा चतुष्पदा यावदष्टपदा चित्रकलाया भेदा) ।

यथा गीतगोविन्दे गुर्जरीरागेण—

हरिरभिसरति वहति मृदुपवने ।

किमपरमधिकसम सखि—भवने ।

माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ध्रु॥

इत्याद्यतन्तर —श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

सुखयतु सुखलजन हरिचरितम् ॥ (आभोग)

अथ ध्रुवपदामाह—

ध्रुव गीत्वा भिन्नधातुर्यत्राभोगस्तु गीयते ।
उक्तयोर्लक्षणयुता सैका ध्रुवपदा मता ।
भिन्नधातुभिरुद्ग्राहध्रुवाभोगै परा द्विधा ॥३०३

ध्रुवपदा द्विर्धेति सम्बन्ध उक्तयोश्चित्रपदाचित्रकलया तत्रैका ध्रुवेणाभोगेन च पदद्वयवती, ध्रुवगानानन्तरमेवाभोगगानमिति-तात्पर्यं, भिन्नधात्विति धातुरत्र तालविशेष इति गीतप्रकाशे। एकस्मिन् भागे भङ्ग्या अन्यथा गानमिति केचित् ।

अथ प्रथमाया उदाहरण - (माररीरागेण रूपकतालेन)—

सुजन वद मधुरिपुनाम ।
दुष्कृतमपहाय याहि दुलभ हरिधाम ॥ध्रु॥
पुत्तमित्र बान्धवगणमिह न कलय सत्यम् ।
पुरुषोत्तममिश्र गदिनमनुभावय नित्यम् ॥ (आभोग)

इयमेव पाश्चात्यभाषाया छटिकिलेति[१] वदन्ति । परा अन्ये ध्रुव-पदेत्याहु —इयमुद्ग्राहध्रुवाभोगरूपण पदत्रयवती । अत्रोदाहरणम् (गुर्ज्जरीरागेणादितालेन)—

---

१ । It seems that Sri Narahari Chakravurty quoted from *Asin-I Akbari* by Abul Fazl I 'Allami (Vide AK translated by colonel H S Jarrett) Abul Fazl gave various names of the Dhrupada-Prabandha-Gāna in connection with the topics on *Sangita* He said "In the Tilanga and Carnatic dialects they are called *Dhruva* Those of Bengal are called *Bangala,* and those of Jounpur *Chutkala,* while the songs of Delhi are called *Kaul* and tārana The songs of Mathura are called *Bihnu pad* (Vishnu-pada) consisting of four, six and eight lines, sung in the honour of Vishnu" (p 226) By "पाश्चात्य भाषाया" the author of *Sangita-Sara-Sangraha* meant the Persian i e *mlechha* or *yavanika* language as distinct from Sanskrit (Hindu)

केशव कमलदलेक्षण कामद कान्त मुरान्तक कलित-सुरेश ।
नन्दतनुज जनरञ्जन भवभय-भञ्जन कञ्जचरण कमलेश ॥
—इति उद्ग्राह

जय जय गोपवधू वदनाम्बुजमत्तमधुप मकरध्वज-भूप ।
पीताम्बर वरनागर रसमय मञ्जुल भुज दलिताञ्जनरूप ॥ध्रुव
परमानन्दकन्द मधुराधर-मुरलीवाद्यधुरन्धर धार ।
नरहरिमिव मधुसूदन माधव गोवर्द्धनधर गोकुलवीर ॥आभोग

पदचतुष्टयोदाहरण यथा गीतावल्या (६) धानसीरागेण नन्दन-तालेन—

न कुरु कदर्थनमत्र सरण्याम् ।
मामवलोक्य सतीमशरण्याम् ॥
चञ्चल ! मुञ्च पटाञ्चलभागम् ।
करवाण्यधुना भास्करयागम् ॥ध्रुव
न रचय गोकुलवीर ! विलम्बम् ।
विदधे विधुमुख ! बिनतिकदम्वम् ॥
रहसि विभेमि विलोलदृगन्तम् ।
वीक्ष्य सनातन ! देव ! भवन्तम् ॥ (आभोग)

आसामन्योन्य-साङ्कर्याद् भेदा बहुतरा मता ।
ग्रन्थबाहुल्यभीतेन मया ते नेह वर्णिता ।
तत्र चेदाग्रहो गीतगोविन्दे बहुवीक्षताम् ॥३०४

तथाच श्रीजगन्नाथवल्लभनाटक गीतावल्यादौ विशेषोऽपि द्रष्टव्य ।

अथ पाञ्चालीमाह—

अतिविस्तीर्ण पदतापञ्च प्रोक्ता मनीषिभि ।

हरिनायकेनास्य निर्वचन कृतम्—

पाञ्चालैर्बहुभि पादैर्द्विविधा सध्रुवाऽध्रुबा ॥३०५

(ध्रुवसहिता ध्रुवरहिता च)।

उदाहरण सुलभम्। अस्या एव गौड पाञ्चालीति प्रसिद्धि ।

एव भाषान्तरे ज्ञेय गीत गीत-विशारदै ।

तदुक्त—

दिव्यञ्च मानुषञ्चैव गीत स्याद्दिव्यमानुषम्।
दिव्य सस्कृत-सम्पन्न मानुष प्राकृतोत्थितम ॥३०६

सस्कृत-प्राकृतोत्थञ्च दिव्यमानुषमुच्यते।
केचिद्देशविशेषोत्थभाषया मानुष विदु ॥३०७

अङ्ग-वङ्ग कलिङ्गाद्या देशभाषादिहेतव ।
येषु येषु च देशेषु या भाषा भाषाश्चैकवल्लभा ।
नास्तु तत्तज्जनालापाहृत्य प्रतियोजयेत् ॥३०८

कोहलीयेतु कश्चन विशेष उक्त । स यथा—

सममर्द्धसमञ्चेति बिषम गीतक त्रिधा।
पादै समानमात्रैस्तु चतुभि सममुच्यते॥३०९

तृतीय-प्रथमपादौ समौ तु द्वि-चतुर्थकौ।
जायते यस्य गीतस्य तदर्द्ध सममीरितम् ॥३१०

चत्वारोऽपि पृथक पादा यस्य मात्रानुसख्यया।
तद्गीत विषम प्राहुर्मुनयो भरतादय ॥३११

इद सङ्करगीतविषयामिव प्रतिभाति। अपरेऽपि विशेषा हरिनायकादिभिर्लिखिता सन्ति, मया तु तेऽनातिप्रयोजनत्वादुपेक्षिता ।

अथ गीतगुणा —

गीतस्याथ गुणा ग्रहो लय-यती-मानस्य वैचित्रक,
स्याद्धातो पुनरुक्तता नवनवत्वञ्चेति नैकार्थना ।
मातो रागसुरम्यताथ गमकश्चार्थस्य नैर्मल्यक
तेन्नाना (?) स्वरपाठयोश्च विविधाकारेण सयोजनम् ॥३१२

किञ्च—

एषु सर्वेष्वपि गुणेष्वावश्यकतमन्त्विदम ।
गुणालङ्कार-रसवदवाक्यस्य ग्रहण यत ॥३१३

अथ ग्रहमाह—

तालो गीतगते साम्यकारी तस्य ग्रहास्त्रय ।
अनागत-समातीत-सज्ञा सर्वत्र ते मता ॥३१४

अनागतमाह—

गीतारम्भाद् यदा पूर्व समुच्चार्य्याक्षरद्वयम् ।
तालस्य न्यसनादुक्तस्तदैवानागत ग्रह ॥३१५

अत्र गीतादौ यदक्षरमधिक गृह्यते तदनागत तालाभ्यन्तरे न प्रविष्टम् । यथा—'जय जय कमलाकुचचन्दनमण्डनवक्ष स्थल दुर्जन-खण्डन षण्डा सनदगुण पण्डित पुण्डरीकलोचनानु आ । अत्र नि सारु-ताले जयजयेत्यक्षरचदुष्टय तालत्राद्यमेव, कमलेत्यारभ्य ताल पतति ।

समग्रहमाह—

गीतोच्चारणमात्रेण यदा तालस्य सङ्गति ।
तदा समग्रह प्रोक्त समकाल समुद्भवात ॥३१६
(यथोदाहरणादिमण्ठादौ) ।

अथ अतीतग्रहमाह—

कला या तु पतिष्यति पश्चात् सा प्रथमे यदि ।
विन्यस्य गीयते[1] तालस्तदातीतग्रह स्मृत ॥३१७

---

१ । 'गृह्यते' इति पाठान्तर ।

यथा गोपगोविन्दे— शिशिरशीतलमञ्जूवञ्जुल मृदुलकिशलयसङ्कुल-मित्यादि यतितालेन गीयते। अत्र हि प्रथम लघुद्वय पश्चाद्द्रुतद्वयम्, अत्र तु प्रथम द्रुतद्वयम्, पतनि प्रा ते लघुद्वयमेव।

एव सर्वेषु तालेषु त्रिविधो ग्रह इष्यते।
केचित्तु केषुचित्ताल विशेषेषु चिरग्रहम् ॥३१८

यथा सङ्गीतसारे—'कुडक्कादितालेष्वतीतग्रह स्यात्तथैबाऽत्र यत्यादिकेऽनागतश्च। समाख्य-नि सारुकादौ च केचित्तथानागतातीतयोर्वैपरीत्य तु अनागतग्रहे अतीतग्रहलक्षणमतीतग्रहेऽनागतग्रहलक्षणमाहुरित्यर्थं।

उक्तञ्च—

'अतीताक्षरसयुक्तस्ताल स न्यस्यते यदि।
तदातीनग्रह प्रोक्त' इति ॥३१९

अथ लय —

गीत-वाद्य पद न्यास क्रियाणा समता मिथ ।
तथा क्रियातालयोर्वा लय इत्युच्यते वुधै ॥३२०
इति वाचस्पति ।

हरिनायकस्तु—

क्रियान्तरेण विश्रान्तिर्लय इत्यभिधीयते।
स त्रिधा कथित प्राज्ञै द्रुतो मध्यो विलम्वित ॥३२१[१]

यतिमाह—

लयप्रवर्त्तनस्यैव नियमोऽसौ यतिर्भवेत्।
स्रोतोवहा समा गोपुच्छिकेति त्रिविधैव सा ॥३२२

---

(१) एकमात्रो द्रुतोमध्यो विश्रान्तिर्द्विगुणाद् द्रुतात्।
विलम्बितस्तु द्विगुण सर्वेऽमी सर्वतालगा ॥
—इति भक्तिरत्नाकरे

मानमाह—

विश्रान्तकारिणी तालक्रिया मानमिहोच्यते ।
तालविश्रामकारित्वान्मान तालसमाप्तिकृत् ॥३२३[१]

इति तस्य भद द्विधेति ।

अथ धातो पुनरुक्तता—गीतावयवस्य पुन पुनर्गान नवनवत्वञ्च वारवार गीयमानमपि रञ्जनातिरेकेण नवनवमिव प्रतीयमानत्वम् ।

, मातोर्वाक्यस्य नैकार्थता—एकार्थ वाक्य भङ्ग्यन्तरेण प्रयोज्या मित्यर्थ । धातुमातुलक्षणमुक्तम् ।

रागसुरम्यतामाह—

कणप्रिय यतिस्थ स्याद्भेङ्ग्यायुक्त सुखावहम ।
मन्द्रमध्यमताराख्य रागरम्यत्वमीरितम ॥३२४

गमकमाह—

स्वरस्य कम्पो गमक श्रोतृचित्तसुखावह ।
(तस्य प्रभदस्तिरिप स्फुरित कम्पितस्तथा ॥३२५
नील आन्दोलित-वलि त्रिभिन्न-कुवलाहता ।
उन्नामित प्लावितश्च हुङ्कृतो मुद्रितस्तथा ।
नामितो मिश्रित पञ्चदशेति परिकीर्त्तिता ॥३२६

एषा लक्षणमाह—

लघिष्ठ डमरुध्वनिकम्पानुकृति-सुन्दर ।
द्रुततुर्यविमेन तिरिप परिकीर्तित ॥३२७

---

(१) तच्चेद्ध्रुवे द्वितीयाया कलाया निपतेत्तदा ।
आवर्तो वधमानाख्यस्तालो तालज्ञसम्मत ॥
मान ध्रुवे त्वन्तिमाया कलाया निपतेद् यदा ।
आवर्तो हीयमानाख्यस्तदा प्रोक्ता मनीषिभि ॥
—इति भक्तिरत्नाकरे

वेगे द्रुततृतीयाशनिनिर्मितो स्फुरितो मत ।
द्रुतार्द्धमानगानेन कम्पित गमक विदु ॥३२८

नीलस्तु द्रुतवेगेनान्दोलितो लघुवेगत ।
वलिर्विविधवक्रत्वयुक्तो रागवशाद्भवेत् ॥-२९

त्रिभिन्नस्तु त्रिषु स्थानेष्ववविश्रान्तघनस्वर ।
कुवलो वलिरेव स्यात् ग्रथिल कण्ठकोमल ॥३३०

स्वरमग्रिममाहत्य निवृत्तस्त्वाहतो मत ।
उन्नमित स तु प्रोक्तो य स्वरानुक्तरोत्तरान् ॥ ३३१

क्रमाद् गच्छेत् प्लावितस्तु प्लुतगानेन कम्पनम् ।
हृदयङ्गमहुकारगभितो हुङ्कतो मत ॥३३२

मुखमुद्रणसम्भूतो मुद्रितो गमको भवेत ।
स्वराणा नमनादुक्ता नामितो ध्वनिवेदिभि ॥३३३

एतेषा मिलनान्मिश्रिस्तस्य स्यु भूरयो भिदा ।
नोक्ता प्रयोगानर्हत्वादज्ञेयत्वाच्च ते मया ॥)३३४[१]

एतदभ्यास-प्रकारस्तु—

माघपौषनिशायान्तु शेष प्रहरमात्रके ।
साधक सलिले स्थित्वा गमकान् साधयेदिमान् ॥३३५

केचित्तु—

स्वरस्य कम्पो गमक स्वरभेदात् स सप्तधा ॥३३६

—इति सप्तस्वरभेदेन सप्त कार भवतीत्यथ । इदन्तु नारद-सहिताया दृश्यम् ।

अथार्थनैर्मल्यम—

उच्चारणेन वाक्यस्य सम्यगर्थावबोधनम् ।
सुखतादोषरसयुगर्थनैर्मल्यमेव तत् ॥३३७

---

१ । इति भक्तिरत्नाकरे ।

तेन पाटस्वराणाञ्च वैचित्र्येण निवेशनम् ।
पाटस्वरान्ते तेनस्य प्रयोगो नादित क्वचित् ॥३३८

कविसम्प्रदायेन स्वरपाटान्तरमेब तेनस्य प्रयोगो न प्रवन्धादावित्यथ ।

किञ्च,

प्रस्तार नष्टोद्दिष्टादि-बगप्रहगणाशका ।
प्रकृतानुपकारित्वाद्वहुत्वान्न मयोदिता ॥३३९
गणाद्यभावे ये दोषा उक्तास्तेषामनित्यता ।
नित्यदोषा वुधैरुक्ता य उच्यन्तेऽत्र ते मया ॥३४०

यथा—

तालहीने कायरोगो धातुहीने धनक्षय ।
धातुमातुपद यत्र नास्ति तद्गीतक रिपु ॥३४१

अथ गीतदोषानाह—

गीतेषु दोषा स्खलनादि वाण्या, स्तालाद्यभावेन निवन्धञ्च ।
स्युर्धातुमात्वादिहति कटूक्ती, रसादिहानि श्रवणाश्रियत्वम्॥३४२
इत्यादि दोषा गीतेषु वहवो यदि सन्त्यपि ।
नोक्तास्ते चेद्गूहस्तेषा गाने तत्तद्बिलोक्यताम् ॥३४३

यद्यपि हरिनायकेन—

गीते दीर्घो भवेद् ह्रस्वो ह्रस्वो दीर्घ क्वचित् क्वचित् ।
एकत्वे च क्वचिद्धित्व द्वित्वेनैकत्वमेव च ॥३४४
श्लिष्टता क्वापि क्वचिद्रेकस्य वैकृत ।
क्वचित कोमलता गाढे गाढता कोमले क्वचित् ॥३४५

इत्याद्यविशेषेणोक्त, तथापि भाषागीतविषयमेवेदम् । तदुक्त गीतप्रकाश-दामोदरयो —

पौनरुक्त न भाषाद्ये गीते दोषोऽभिजायते ।
शीघ्रोच्चारे च वर्णाना तथा चेव प्रसारणे ॥३४६

लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च सयुक्ताक्षर-मोक्षणे ।
असयुक्तेऽपि सयोगे ह्रस्वदीर्घ-व्यतिक्रमे ॥३४७

भवन्त्येते न दोषाय सस्कृते प्राकृतेऽपि च।
वारद्वयाधिक गीते पौनरुक्त्ये तु दोषभाक् ॥३४८

सङ्गीतसारेऽप्येवमेवोक्त— सस्कृत प्राकृतयोस्तु तत्तत्लक्षण-हीनत्व दोष एव दुष्टपद श्रुतिकटु इत्यादि दोषा काव्यप्रकाशादिभ्यो ज्ञातव्या ।

अथ गायकलक्षणमाह—

गायकस्तु त्रिधा प्रोक्त उत्तमो मध्यमोऽधम ।
मृष्टध्वनि सुशरीरो नानाराग-प्रभदवित् ॥३४९

ग्रह-मान-लयोपेतस्तालज्ञो विजितश्रम ।
त्रिस्थानस्पर्श-गमकेष्वनायासलसद्गति ॥३५०

प्रबन्धगानकुशल सावधान क्रियापर ।
आयत्तकण्ठ स्थायिज्ञो निर्दोषा धारणान्वित ॥३५१

उत्तमो मध्यम प्रोक्तो गुणै कतिपयैरित ।
गुणयुक्तोऽपि दोषाढ्यो यस्तु सोऽधम उच्यते ॥३५२

सोऽपि पञ्चधा—

शिक्षाकारोऽनुकारश्च रसिको रञ्जकस्तथा ।
भावकश्चेति गीतज्ञा पञ्चधा गायन जगु ॥३५३

अन्यून-शिक्षणे दक्ष शिक्षाकारो मत सताम् ।
अनुकार इति प्रोक्त परभङ्ग्यनुकारक ॥३५४

रसाविष्टस्तु रसिको रञ्जक श्रोतृरञ्जक ।
गीतस्यातिशयाधानाद् भावक परिकीर्तित ॥३५५

गायकविभेदमाह—

एकलो यमलो वृन्दो गायकश्चेति स ि धा।
[एक एव तु यो गायेदसावेकलगायन ।
स-द्वितीयस्तु यमल स वृन्दो वृन्दगायन ।।]३५६

गायकदोषमाह—

भीतोऽव्यक्तपद शिरोविचलित फुत्कारको विस्वर ।
स्यात् स्पन्दष्टरदो[१] निमीलनयनो ग्रामायवस्थस्तथा ।।३५७

गायन् वक्रगल स्वराल्पबहुल स्याद्राग समिश्रक ।
कम्पाङ्गोऽनवधानको विरसकृत् काकस्वर सत्वर ।।३५८

भीतो भयान्वित । घर्घरध्वनिरव्यक्त उच्यते गीतवेदिभि, इतरेषाञ्च रागाणा मिश्रको भुरि-मिश्रणात्' इति रागसमिश्रक , 'स्थाय्यादिष्ववधानेन निर्मुक्तोऽनवधानक' । काकस्वर क्रूररव ।

किञ्च—

वितालको गीततनुप्रसारक
करालकश्छागगलोऽव्यवस्थित ।
उत्फुल्लगस्तस्त्वनुनासिक[२] स्या-
देव हि दुष्ट किल गायन स्यात् ।।३५९

(वितालस्तालविच्युत, करालो घाटितानन, गायन्नासिकया गीत गायकस्त्वनुनासिक) ।

सन्त्यन्ये वहवो दोषा नोक्ता विस्तरशङ्कया ।
ग्रन्थान्तरेभ्यस्तज्ज्ञेया अनुक्ता गानदोषका ।।३६०

१। सन्दृष्टरदो (—दृष्टदन्त) ?

२। 'उत्फुल्लगण्डस्त्वनुनासिक' इति पाठ ।

अथ वाग्गेयकार लक्षण—

वाङ्मातुरुच्यते गेय धातुरित्यभिधीयते ।
वाच गेय च कुरुते य स वाग्गेयकारक ।।३६१
व्याकार काव्यालङ्काराशेष कोष विचक्षण ।
स्मृत्यागमपुराणादिच्छन्द शास्त्र प्रभेदवित ।।४६२
अशेषदेशभाषाज्ञ सवप्राकृत कोविद ।
नीतिशास्त्र कलाशास्त्र-शिक्षाशास्त्रविशारद ।।
नानाधातुविवेकज्ञो लयतानादितत्त्ववित् ।।३६३ । इत्यादि

इति श्रील नरहरि चक्रबर्तीना (घनश्यामदासेन वा) सगृहीते
सङ्गीतसारसग्रहे गीतनिर्णयाख्यो प्रथमोऽध्याय ।।१।।

———

द्वितीयोऽध्यायः

वाद्य प्रकरणम्

अथ क्रमप्राप्त वाद्यमाह—

न वाद्येन विना यस्माद् गीत तालश्च शोभते।
तस्मान्माङ्गल्यमस्माभिर्वाद्यमत्र निगद्यते ।।१

ततानद्धशुषिर-घनानीति चतुर्विधम् ।[1]
तत वीणादिक वाद्यमानद्ध मुरजादिकम्।
वश्यादिकन्तु शुषिर कास्यतालादिक घनम् ।।२

[तत शुषिरमानद्ध घनमित्थ चतुविधम् ।
तत तन्त्रीगत वाद्य वशाद्य शुषिर तथा ।
चर्मावनद्धमानद्ध घन तालादिक मतम् ।।]

तत्र तत यथा दामोदरे—

अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।
विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया ।।३

हस्तिका कुब्जिका कूर्मा सारङ्गी परिवादिनी ।
त्रिशरी शततन्त्री च नकुलौष्ठा च कसरी[2] ।।४

औदुम्वरी पिनाकी च निवन्ध पुष्कलस्तथा ।
गदा-बारणहस्तश्च[3] रुद्रोऽथ स्वरमण्डल ।।५

कपिलासो मधुस्यन्दी घोणेत्यादि तत भवेत् ।
सिद्धैषा घटना लोके पारम्पर्योपदेशत ।
तथापि वक्ष्ये द्वित्रीणा लक्षण ग्रन्थरीतित ।।६

१। ततानद्धशुषिराणि घनञ्चेति चतुविधम् ।'—भक्तिरत्नाकरे

२। ढसरी ?   ३। रावणहस्तश्च ?

अलावनी यथा—

कनिष्ठिका परिसार्द्ध[१]-मध्यच्छिद्रेण सयुत ।
दशमुष्टिमितो[२] दण्ड खादिरो वैणवस्तथा ।।७
अध करभवानूर्द्ध्वं छत्राबल्यभिशोभित ।
नवाङ्गुलादधश्छिद्रोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम् ।।८
निवेश्य चुम्विका तत्रालावुखण्ड[३] निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुल-विस्तार दृढपर्वमनोहरम् ।।९
चुम्बिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रेण[४] निर्मिताम् ।
अलावुमध्यगा डोरी[५] कृत्वा स्वल्पा च काष्टिकाम् ।।१०
तथा सवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिका भ्रामयेत्तत ।
यथा स्यान्निश्चलालावुरर्द्धश्च[६] करभोपरि ।।११
पञ्चाङ्गुलानि[७] सन्त्यज्यालावु स्वल्पाञ्च बन्धयेत् ।
कोशान्तु निमिता पट्टमयीसूत्रकृताथवा ।।१२
समो श्लाक्ष्ना दढा देया तन्त्री[८]-विचक्षणै ।
एतल्लक्षणसयोगान्यालावणी प्रकीर्तिता ।।१३
विन्दुना न समुपेत तुम्वी[९] निक्षिप्य वक्षसि ।
मध्ममानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिण पाणिना ।।१३

१। 'परिधार्द्धि वा ।
२। 'दशयष्टिमितौ' वा पाठ ।
३। 'भद्रालावूखण्ड' वा ।
४। दण्डच्छिद्रे तु' वा ।
५। 'डोवी' वा ।
६। 'निश्चलालाव्युवन्धश्च' वा ।
७। 'पञ्चाङ्गुलिषु' वा ।
८। समा सूक्ष्मा दढा तत्र तन्त्रीदया' इति वा पाठ ।
९। तुम्व ?

तेम्बीमूल समुत्पत्य वामाङ्गुष्ठेन घारयेत् ।
ततस्ताभिस्तु सर्वाभि स्बरव्यक्तिर्विधीयते ।
त्रिस्वरो दक्षिण पाणिर्बामस्तत्र चतु स्वर ।।१५
अलावन्या स्थिता ज्ञेया सप्त षड्‌जादय स्वरा ।
रागव्यक्तिर्यथा रागे भवेत् षडजादिभेदत ।।१६
अश-न्यासविभेदाच्च तथात्रापि विधीयते ।
इयमलावनी प्रोक्ता मन श्रवणरञ्जनी।।१७
[प्रत्यक्षा सारदा देवी वीजरूपेण सस्थिता ।
अपरा कच्छपी-वीणा सैव रूपवती क्वचित् ॥
इयमेव रूपवती त्यूव्यत इत्यर्थ । रुद्र इति रुद्रवीणा]
इत्यालवनी ।

अन्यासा लक्षण नोक्त ग्रन्थवाहुल्यभीतिना ।
तजज्ञानगहिलैर्ज्ञेय तत्तद्‌गन्थेभ्य एव हि ।।१८

अथ आनद्ध यथा—

मर्दलो मुरजश्चैव ढक्का पटह चाङ्गव ।
पणव कुण्डली भेरी घण्टावाद्यञ्च झझर ।।१९
डमरुष्टमकिमन्थो हुड क्का मड्डु डिन्डिमी ।
उपाङ्ग-दर्दुरावित्यात्मिकमानद्धमीरितम् ।।२०
आनद्धे मदलश्रेष्ठस्तस्मात्तल्लक्षण ब्रुवे ।

अथ सङ्गीतदामोदरे—

मर्दल खादिर श्रेष्ठो हीन स्यादन्यदारुज ।।२१
रक्तचन्दनजो रम्यो[1] गम्भीरध्वनिरुच्चकै ।
सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।।२२

१। 'वाद्यो' इति वा पाठ ।

त्रयोदशाङ्गुल वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ।
दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनार्द्धाङ्गुलेन वा ।।२३

करणानद्धवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ।
(करण नाम षण्मासमृतवत्स-चर्म)
षण्मासीतो[1] मृतोवत्सस्तच्चम करण मतम ।।२४। इति
मृत्तिकानिमितश्चैष मृदङ्ग [2] परिकीर्तित ।
पातयेत् खरलि वाद्य-वादनार्थ च मदले ।।२५
(खरलिर्नाम लेपविशेष) ।

विभूति गैरिक भक्त केन्दुकेन च सयुक्तम् ।[3]
यद्वापि पिटक देय जीवनी सत्त्वमिश्रितम् ।
सवमेकत्र पिष्ट तल्लेप खरलिरुच्यते ।।२६। इति
(जीवनी हरितकी । लेपस्तु दक्षिणपुटे देय)

यदुक्त—
'वामास्ये पूरिका दत्त्वा लेप दद्याच्च दक्षिणे' । इति
(पूरिका नाम भक्त लाज चिपिटकानामन्यतमेन जलपिष्ट भस्म) ।

---

१ । 'षण्मासीयो' वा ।
२ । सङ्गीतदामोदरे मृदङ्गलक्षण—
मृत्तिकानिमिताश्चव मृदङ्गा परिकीतिता ।
एव मदलक प्रोक्त सववाद्योत्तमोत्तम ।
अस्य सयोगमासाद्य सव वाद्यञ्च शोभते ।।
सङ्गीतपारिजाते—
मध्यदेशे मृदङ्गस्य ब्रह्मा वसति सवदा ।
यथा तिष्ठन्ति तल्लोके देवा अत्रापि सस्थिता ।
सवदेवमयो यस्मान्मृदङ्ग सवमङ्गल ।।
पुनरपि पारिजाते—
उमापतिप्रणीतास्ते पाठवर्णाश्च विंशतिरित्यादय ।
[३] । 'समतम्' वा ।

आधुनिकास्तु—

ओदन छागविड्भस्म चापि भस्म पुरातनम ।
लोहाविड्मूषयोश्चूर्ण समभाग सुपेषयेत् ।
लेपयेद्दक्षिणपुटे लेपोऽय वज्र ईरित ॥२७

(पुरातन भस्मेति वहुदिनमेकत्र स्थित यनकिञ्चिद् भस्म, मूषा इति रीति-ताम्राद्यावत्तनपात्रम) ।

तत्र मर्दल मुरजयोर्भेदमाह विश्वकर्मा—

त्रयोदशाङ्गुलो वामे मुरो स्याद्द्वादशाङ्गुल ।
दक्षिणे तु मुखो धीरैमर्दल परिकीत्तित ॥२८
मुरजोऽष्टाङ्गुलो वामे दक्षे सप्ताङ्गुलो मुरो ।[१]
अङ्कगोर्द्धका लिङ्गभेदात् स त्रिधा परिकीर्त्तित ॥२९

तदुक्त भरतेन—

हारीतक्याकृतिस्त्वङ्को यवमध्यस्तथोर्द्धक ।
आलिङ्गश्चैव गोपुच्छसदृश परिकीर्तित ॥३०

अथ वादनमार्ग —

वादनस्य चतुर्मार्गा ईरिताश्चन्द्रमौलिना ।
घट्टिता विप्रकृष्टा च गोमुख्यालप्तिका तथा ॥३१

उद्देशक्रमेण लक्षणमाह—

घट्टिता करमूलस्य विकृष्टाङ्गुलमूलत ।
गोमुखी चाग्रहस्तस्य चालनेन प्रदर्शिता ॥३२

(करमूलस्य चालनेन घट्टिता प्रदर्शितेत्याद्यन्वय) ।

---

१ । सङ्गीतदामोदरे मर्दल मुरजयोरय भेद—
मर्दल त्रयोदशाङ्गुल वाममुख, द्वादशाङ्गुल-दक्षिणमुख । मुरजस्त्वष्टादशाङ्गुल-वाममुख, सप्तदशाङ्गुल-दक्षिणमुख ।

कनिष्ठाङ्गुलि-सयोगे मर्वाङ्गुलि विवर्त्तनात् ।
आलप्तिका समाख्याता नन्दिने चन्द्रमौलिना ॥३३

अथ त्रिप्रकार प्रहारमाह—

निगृहीतार्द्धनिगृहीत मुक्ताख्यञ्च मृदङ्गकम ।
प्रहार त्रितय प्राक्त नन्दिने चन्द्रमौलिना ॥३४
(निगृहीताख्यमर्द्धनिगृहीताख्यञ्चेत्यथ) ।

प्रत्येकलक्षणमाह—

करयो पुटयागेन निगृहीतमुदाहृतम् ।
स्यादर्द्धनिगृहीतन्नु करस्यैकस्य मोक्षणात् ॥३५
उभयोश्च परित्यागात्तन्नैवान्तरघातत ।
क्षणे क्षणे कलासश्च मुक्ताख्य स उदाहृत ॥३६

(कलासो वादनविशेष । स च कलासोद्धकलासश्च टीकिनीत्यादि-भरतोक्त) ।

अन्ये च भरतद्युक्ता प्रकारा वाद्यपाठयो ।
सन्त्येवात्र न वाहुल्याद्भीत्यानेन मयोदिता ॥३७
स्त्रीपु नपु सकत्व चान्यैरुक्त मर्दलध्वने ।
तदप्यलेखि न मया प्रायो बाहुल्यभीतित ॥३८

अथ मार्दाङ्गिक-लक्षणम्—

धीरो वाद्यविशारद प्रवचन पाठाक्षरव्यञ्जक-
स्तालाभ्यासरत समस्तगमक प्रौढ-प्रकाशक्षम ।
नानावाद्यविवर्त्तनत्तनपटु स्वभ्यस्तगीतक्रम
सन्तुष्टो मुखवादको द्रुतकरो मार्दङ्गिक कीर्त्तित ॥३९

अन्येषा लक्षण विस्तरभयान्नोक्तम् ।

अथ शुषिरम् दामोदरे—

वशोऽथ पारी-मधुरी-तित्तिरी शङ्ख काहला ।
डोडही-मुरली-वुक्का-शृङ्गिका-स्वरनाभय ॥४०

श्रृङ्ग कापालिक-वशश्चर्मवशस्तथापर ।
एते शुषिरभेदास्तु कथिता पूर्वसूरिभि ॥४१

वशलक्षणमाह—

मञ्जुल [1] सरलश्चैव पर्वदोष [2] विवर्जित ।
वैणव खादिरोऽपि स्याद्रक्तचन्दनजोऽथवा [3] ॥४२
श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽथवा ।
राजतस्ताम्रजो वापि लौहज स्फटिकोऽथवा ॥४३
कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभित [4] ।
शिल्पविद्या प्रवीणेन वश कार्य्यो मनोहर ॥४४
वशेनैव मतोऽपीति मतङ्गमुनिनोदितम् ।
नतोऽन्येऽपि तदाकारा वशा एव प्रकीर्तिता ॥४५
तत्र त्यक्त्वा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ॥४६
फुतकार-रन्ध्र कुर्वीत मितमङ्गुलि पवणा ।
पञ्चाङ्गुलानि सन्त्यज्य तावद्रन्ध्राणि कारयेत् ॥४७
कुर्य्यात्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसख्यानि कौशलात ।
वदरीवीजतुल्यानि सन्त्यज्यार्द्धार्द्धमङ्गुलम् ॥४८
प्रान्तयार्वन्धन कार्य्य स्वर्णाद्यैर्नादहेतवे ।
सिक्थकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत ॥४९

(कला कलना । स्वर्णादिमुखवन्धस्थिरीकरण सिक्थकेन सम्पादनीयमिति भाव । अयमुक्तप्रकारो वशो नाम्ना पञ्चाङ्गुल । एव फुत्कार-रन्ध्राद यावन्त्यङ्गुलानि परित्यज्य ताररन्ध्राणि

---

१ । वर्तुल ’ वा ।

२ । ‘सरलश्चैकपर्वदोष ’ वा ।

३ । ‘वैणव खदिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा’ इति वा पाठ ।

४ । ‘सोऽन्वित ’ वा ।

कारयेत्, तानि तन्नामानि भवन्ति। यथा षडङ्गुलत्यागे षडङ्गुलनामा वश इत्यष्टादशपर्य्यन्तम् ।)

तदुक्त—

पञ्चाङ्गुलोऽय वश स्यादेकैकाङ्गुल वृद्धित ।[१]
षढङ्गुलादिनाम्ना स्याद्यावदष्टाऽशाङ्गुलम् ॥५०
फुत्कारात्ताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलमन्तरम् ।
नदेव नाम वशस्य वाशिकै परिकीर्त्त्यते ॥५१

तत्र त्याज्याङ्गुलमाह—

एकाङ्गुलो द्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुल ।
अतितारतरत्वेन वाशिकै समुपेक्षित ॥५२
त्रयोदशाङ्गुलो वशोऽपर पञ्चदशाङ्गुल ।
निन्दितो वशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुल ॥५३

(फुत्काररन्ध्रादेतावदङ्गुलत्यागेन ताररन्ध्र न कार्य्यमित्यर्थ)।
तत्राप्यङ्गुलिविशेषत्यागेन श्रेष्ठमाह दामोदरे--

महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ[२] जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वशा मतङ्गमुनि सम्मता ॥५४

तत्र कथमेषा महानन्द सज्ञेत्याह—

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुल ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजय परिकीर्त्तित ।
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ॥५५

एतेन दशैकादशद्वादशचतुदशाङ्गुला श्रेष्ठा, पञ्चादिणवाङ्गुलान्ता मध्या । एकद्वित्रिचतुस्त्रयोदश-पञ्चदशाङ्गुला निन्दिता इत्यर्थ ।

१। 'वर्द्धित वा।   २। 'विजयस्तु' वा।

अथ वाशिकगुणा दामोदरे—

सुस्थानत्व सुस्वरत्वमङ्गुलि-सारणक्रिया ।
समस्तगमकज्ञान राग-रागाङ्गवेदिता ॥५६

क्रिया-भाषा-विभाषासु दक्षता गीतवादने ।
सुस्थाने चापि दु स्थाने नादनिर्माणकौशलम् ॥५७

गातणा स्थानदातृत्व तद्दोषाच्छादनन्तथा ।
वाशिकस्य गुणा एते मया सक्षिप्य दर्शिता ॥५८

(गातणा स्थानदातृत्व गाय काना नादविरतौ तत्पूरकत्वम्) ।

अथास्य दोषा —

बहुकृत्व शिर कम्प स्वस्थानाप्राप्तिरेव च ।
वृथा प्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादने ।
एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वाशिको मत ॥५९

अथ रक्तवाशिक-लक्षण—

स्थानकादिलयाभिज्ञो[1] गमकाढ्य स्फुटाक्षर ।
शीघ्रहस्त कलाभिज्ञो वाशिका रक्त उच्यते ॥६०

अथाङ्गुलि-गुणा —

प्रयुक्तिरर्द्धयुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुले गुणा ॥६१

अथ फुत्कृति-गुणा —

नैविद्य[2] प्रौढता वापि[3] सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता ।
माधुर्य्यमपि पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणा स्मृता ॥६२

---

१ । 'स्थानकाभिनयाभिज्ञो' इति वा पाठ ।

२ । नैविड्य ?

३ । चापि ?

फुत्कारेषु दोषमाह—

सीत्कारबहुल स्तब्धो विस्वर स्फुरितो[1] लघु ।
अमाधुर्य्यञ्च[2] विज्ञेया षड् दोषा फुत्कृते क्रमात् ।
नोक्त लक्षणमन्येषा वाहुल्लाच्च प्रसिद्धित ॥६३

अथ घनम दामौदरे—

अनुरक्त विरक्तञ्च द्विविध घनवाद्यकम् ।
गीतानुगमनुरक्त विरक्त तालसश्रयम् ॥६४
करताल कास्यवलो जयघन्टोऽथ शुक्तिका ।
कम्पका घटवाद्यञ्च घ टातोद्यञ्च घर्घरम्[3] ॥६५
झञ्झातालश्च मञ्जीर कत्तर्य्यङ्कुर एव च ।
द्वादशैते मुनीन्द्रेण कथिता घन सज्ञका ॥६६

तथ करताल लक्षण—

त्रयोदशाङ्गुल-व्यासौ शुद्धकास्य विनिमितौ ।
मध्ये मुखौ[4]-स्तनाकारौ तन्मध्ये रज्जु गुम्फितौ ॥६७
पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यॉ रज्जु यन्त्रितौ ।
करतालावुभौ वाद्यौ पाठ विरामकटेविति[5] ॥६८

प्रकारान्तरमप्याहु तद् यथा—

त्रयोदश यव व्यास वक्त्रपिण्ड यवोन्मितम् ।
यव-पञ्चक गम्भीर मध्ये च यव-सप्तकम् ॥५६

१। 'स्फुटितो इति वा पाठ ।
२। अमधुराश्च वा ।
३। 'कम्बिका पटवाद्यञ्च पट्टातोघञ्च धघरम् इति वा पाठ ।
४। 'मध्यमुखौ वा ।
५। 'पाटेझनटकैरिति' पाठ ।

विस्तृत वर्त्तुल निम्न यवत्रयमित तत ।
पृष्ठतो मध्यदेशे च शिवलिङ्ग समाकृति[१] ॥७०
मध्येगुञ्जासमच्छिद्र पट्टसूत्रादि-गुम्फितम् ।
अत्यम्लपैष्टिनिर्दग्ध शुद्धकास्य विनिर्मितम् ॥७१
सरक्ताङ्गुलि-सुस्निग्ध-सुदीघ-मधुरध्वणिम् ।
घना निसा (?) विस रक्त दृढ शुष्क मनोहरम् ॥७२
काश्मीरादि समुदभुत तालमाहुमनोषिण ।
सुनाद दक्षिण ताल ततो हीनञ्च वामकम् ॥७३
कुर्वीत तद्द्वय काथ्य[२] तर्जन्यङ्गुष्ठयोगत ।
वामहस्तस्थतालस्य मध्यमीषच्च नामितम्[३] ॥७४
तियगदक्षिणतालस्य परिव्यशेन तालयेत् ।
तालाङ्गैर्वादयेच्चैव[४] प्लुतदीघलघुद्रतै ॥७५

इति करताल ।

इतरेषा लक्षण विस्तरभयादुपेक्षितम् ।

किञ्च—

तत वाद्यञ्च देवाना गन्धर्वाणाञ्च शौषिरम् ।
आनद्ध राक्षसानाञ्च मानवाना घन विदु ॥७६

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा) सगृहीते सङ्गीतसारसग्रहे वाद्य निणयाख्यो द्वितीयोऽध्याय ॥२॥

---

१ । समाकति ?
२ । धाय ?
३ । 'मध्यम सन्निनादितम्' वा पाठ ।
४ । 'तालादौ वादयेष्ठैव' इति वा पाठ ।

तृतीयोऽध्याय

नृत्य नाट्य प्रकरणम्

तत्रादौ नाटचवेदोत्पत्तिमाह—

अथ क्रमप्राप्त नृत्यमाह ।

इहानुश्रयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थित पुरा ।
चकाराकृष्य वेदेभ्यो नाटचवेदञ्च पञ्चमम् ।।१
भरताय ददौ पूर्व नाटचवेद चतुमुख ।
स नाटच-नृत्य नृत्तानि शम्भोरग्रे प्रयुक्तवान्[१] ।।२

तत्र च—

नत्तन त्रिविध नाटच नृत्य नृत्तमिति क्रमात् ।।३

तत्र नाटच यथा—

योऽय स्वभावो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मक ।
सोऽङ्गाभिनयनैर्युक्तो नाट्यमित्युच्यते वुध ।।४

अपरञ्च—

नाटकस्थित वाक्याय पदार्थाभिनयात्मकम् ।
तदाद्य[२] भरतेनोक्त रसभाव-समन्वितम ।
नाटकादिषु तन्नूनमुपयुक्त मुनीश्वरै ।।५

---

१ । तथा दामोदरे—
उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वार कथिता स्मृतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धव शिवेनोक्त स्वयम्भूवे ।।
तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारित ।
शिवाब्जयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजका ।।

२ । 'तन्चादौ' वा ।

अथ नृत्यम्—

देशरीत्या प्रतीतो यस्ताल मान लयाश्रित ।
सविलासाङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधै ॥६

विलासो यथा—

नायकालोकनादो तु[1] विशेषो हि क्रियासु य ।
शृङ्गारचेष्टासहितो विलास स निगद्यते ॥७

नृत्तमाह—

गात्रविक्षेपमात्रन्तु सर्वाभिनय वर्जितम् ।
आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्त नृत्यविदो विदु ॥८
एतत्त्रय द्विधा प्रोक्त मार्गदेशीतिभेदत ॥९

तत्र मार्गमाह—

ब्रह्माद्यैर्मार्गित शम्भो प्रयुक्त भरतादिभि ।
गान्धर्व वादन नृत्य यत् स माग इति स्मृतम्[2] ॥१०

देशीमाह—

देशे देशे नृपादीना यदाह्लादकर परम् ।
गान वाद्य तथा नृत्य तद्देशीत्युच्यते बुधै ॥११

कोहलेन तु भिन्नतयोक्तम्—

अत पर प्रवक्ष्यामि नाट्यनृत्य-विकल्पनम् ।
नटस्यातिप्रवीणस्य कर्मत्वान्नाट्यमुच्यते ॥१२
मार्गो देशीति नाट्यस्य भेदद्वयमुदीरितम् ।
ब्रह्मणा यत्तपस्तप्त्वा मार्गित शिवयो पुरा ॥१३
मार्गनाट्यन्तु तत् प्राहुस्तच्च विशतिधोच्यते ।
नाटकञ्च प्रकरण भाण प्रहसन डिम ॥१४

१। 'नायकालोकनादिषु वा।
२। स्मृत ?

व्यायोगसम्वकारौ च वीथ्यङ्केहामृगा इति ।
रूपकाणि दशैनानि शङ्करेण वभाषिरे ॥१५

नाटिका[१] प्राकरणिका हासिका तत ।
वियोगिणी च डिमिका कलोतसाहवती पुन ॥१६
चित्रा जुगुप्सिता चैव विचित्रार्थेति दुर्गया ।
एव माग नाटचमुक्त शिवाभ्या ब्रह्मणे पुरा ।।१७
दन्तिलादिभिरुक्तानि देशीरूपाणि षोडश ।
षट्टक त्रोटक गोष्ठी वृन्दकञ्च तत परम् ॥१८
शिल्पक प्रेक्षण सलापकञ्चेति तत परम् ।
हल्लीस वासिका दुलङ्घ्रक श्रीगदित तथा ।
नाटचरसिकदुर्मल्ली प्रास्थान काव्यलासिका ।१९

इति षोडश देशीरूपाणि ।

अथ नृत्यमाह—

नृत्तानि द्वादशोक्तानि डोम्विकाभिनिक तथा ।
भाणक प्रस्थानकश्च लासिका वासकस्तथा ॥२०
दुर्मल्लिका विदग्धश्च शिल्पिनी हृण्डिनी तथा ।
भिन्नकी तिन्दुकी चैव द्वादशोक्तानि सूरिभि ॥२१
एषामलङ्कारशास्त्रे लक्षण वहुधोदितम् ।
तज्ज्ञान ग्रहणैस्तस्माज्ज्ञेय नालेखि तन्मया ॥२२

१। एके तु चतुभिरङ्कैरुत्पाद्य
तिस्रभिनृ पनायकम् ।
यत् कैशिकीरसप्राय
नाटक सैव नाटिका ॥
—दामोदर

प्रकृतमनुस्त्रियते—

ताण्डव लास्यमित्येतद्द्वय द्वधा निगद्यते ।।२३

(द्वय नृत्य नृत्तञ्च)।

तत्र ताण्डव यथा—

वर्द्धमानासारिता द्वैर्गीतिस्तत्र ध्रुवायुतम् ।

करणैरङ्गहारैश्च प्राधान्येन प्रवर्त्तितम् ।।२४

तण्डूक्तमुद्धतप्राय प्रयोग ताण्डव विदु ।।२५

तण्डुर्नाम शम्भोगण-विशेष । करणाङ्गहारौ वक्ष्येते । वद्धमाना वाद्यविशेष । सारिका यवनिकाविशेष ।

ध्रवालक्षणन्तु नाटचदर्पणे—

प्रथयति पात्रविशेष, सामाजिक मनासि रञ्जयति ।

अथ सवध्नानि रस, नाटचविशेषे ध्रुवा-गीति ।।२६। इति

प्रेरणिर्वहुरूपञ्चेत्येव स्यात्ताण्डव द्विधा[१] ।।२७

(प्रेरणिताण्डव वहुरूपताण्डवञ्चेति द्विधात्यर्थ)

तत्र प्रेरणिर्यथा—

अङ्गविक्षैप-वाहुल्य तथाभिनय-शून्यता ।

यत्र सा प्रेरणी प्रोक्ता सज्ञा देशीति लोकत [२] ।।२८

वहुरूप यथा दामोदरे—

छेदन भदन यत्र वहुरूपा मुखावली ।

ताण्डव वहुरूपञ्च तद्वानीगतमुद्धतम्[३] ।।२९

---

१ । 'पेवलिर्वहुरूपञ्च ताण्डव द्विविध मत'—इति सङ्गीतदामोदरे । शब्दकल्पद्रुमेऽपि द्रष्टव्यम् ।

२ । 'यत्र सा पेवलिस्तस्या सज्ञा देशीति लोकत' —इति दामोदरे ।

३ । इति हस्तलिखिते मूले । 'तद्वारुणानगमुद्धत' अथवा 'तद्वारुणा-गलमुद्धत' इति वा पाठ (?) ।

सङ्गीतकौमुदी सङ्गीतमार्ग्योस्तु वहुरुप-लक्षणमन्यथा दृश्यते—

तेनागीतकवाद्यपात्र सहित युक्त परावृतक
यद्वह्वद्भुत सयुत निगदित यत सूत्रद्वारेण च ।
स्यादाश्चर्य्यकर तु वीररसग श्रृङ्गारग वा बुधै
प्रोक्त तद्वहुरूपक बहुविधैर्भाषारस सयुतम ।।३०

अथ लास्यमाह—

लास्यन्तु सुकुमाराङ्ग मकरध्वज वर्द्धनम ।
स्फुरित यौवतञ्चेति तदपि द्विविध मतम् ।।३१

(स्फुरितलास्य योवतलास्यञ्चति द्विविधमित्यथ)

स्फुरितमाह—

यत्राद्येऽभिनये भावै रसैराश्लेष चुम्वनै ।
नायिका नायकौ यत्र[1] नृत्यत स्फुरित हि तत् ।।३२

(स्फुरितमित्यत्र च्छुरितमिति चवर्गद्वितीयादिमपि केचित् पठन्ति, आद्ये प्रधाने रसै रसजनकैर्भावैश्चेष्टितैरित्यर्थ । आश्लेष-चुम्वनरिति आश्लेष आलिङ्गन वहुवचनमाद्यर्थम्, आलिङ्गन-चुम्वनादिरहितैरित्यथ । आश्लेषचुम्वनैरिति केचित्, तन्न रङ्ग आश्लेषादेरदर्शनीयत्वात्, तदपि वक्ष्यते ।) [2]

यौवतलास्यमाह—

मधुरावद्धलीलाभिर्नटीभिर्यत्र नृत्यते ।[3]
वशीकरण-विद्याभ तल्लास्य यौवत मतम् ।।३३

---

१ । 'नायिका-नायकश्चैव' वा ।

२ । छुरित यौवतञ्चेति लास्य द्विविधमुच्यते ।
यत्राभिनयाद्यैर्भावै रसै राश्लेषचुम्वने ।
नायिका-नायकौ-रङ्गे नृत्यतश्छुरित हि तत् ।
—इति सङ्गीतदानोदरे

३ । मधुर बद्धलीलाभिनटीभियत्र नृत्यते ।
—इति सङ्गीतदामोदरे

किञ्च—

लिङ्गीरित्यादि लास्याङ्गन्यन्यान्युक्तानि सूरिभि ।
नातिप्रयोजनानीति न मयोक्तानि तानि हि ॥३४

नृत्तमाह—

नृत्तञ्चापि त्रिधा प्रोक्त विषम विकट लघु ।
(विषमनृत्त, विकटनृत्त लघुनृत्तञ्चेनि त्रिविधम्)
विषम तत समुद्दिष्ट यद्रज्जुभ्रमणादिकम् ॥३५
विरूप वेशावयव-व्यापार विकट मतम ।
उपेत करणैरल्परञ्जिताद्यैलघु स्मृतम् ॥३६

अञ्जितादि करणविशेष, स च वक्ष्यति, कोहलोक्ता नृत्त विशेषा डोम्बिका-भाणिकादयस्तूक्ता एव ।

सङ्गीतनारायणे नारदसहितायान्तु— पु नृत्य ताण्डव प्रोक्त[1] स्त्रीनृत्य लास्यमुच्यते इति साधारण्येनोक्तम् । किञ्च, प्रेरणि[2]-वहु रूपत्वेन ताण्डवस्य द्वैविध्य, स्फुरित-यौवतरूपतया लास्यस्य द्वैविध्यञ्च भरतकोहलादि प्राचीनाचार्य्यैराधुनिकै शार्ङ्गदेवादिभिरपि न लिखितम् । किञ्च—

'प्रकारनाटचमित्याहु यद्रासक्रीडनादिकम्' इति सङ्गीत-कौमुद्या ततसारेप्येव दृश्यते ।

तदप्याधुनिकैर्नाटचाचार्य्यैरङ्गीकृत यत ।
जनानुरञ्जनाद्धेतोमया तदपि कथ्यते ॥३७

तद्यथा [काष्ठानृत्यम]—

अष्टाभिर्गोपनारीभिरष्टभि कृष्णमूर्त्तिभि ।
काष्ठानृत्य प्रभवति कृत स्वस्तिकमङ्गलम् ॥३८

इति काष्ठानृत्यम् ।

---

१ । प्राहुर्वा ।   २ । पेवलि ?

[जाकडीनृत्यम्]—

पिच्छगुच्छकरौ पानमत्तौ गीत्वा स्वभाषया ।
तुरष्कौ नृत्यतो यत्र तन्नृत्य जाकडीति च ॥३९

इति जाकडीनृत्यम ।

[शवरनृत्यम्]—

नृत्यन्ति शवरा यत्र गायन्तो निजभाषया ।
तदिद शावर नृत्यमित्याहुर्नृत्यकोविदा ॥४०

इति शावरनृत्यम् ।

[करञ्जी नृत्यम]—

शवरीवेशयो गुञ्जापुञ्जभूषणयो स्त्रियो ।
नृत्य करञ्जीनि विदुर्गायन्त्येश्च स्वभाषया ॥४१

इति करञ्जीनृत्यम् ।

[मत्तावलीनृत्यम्]—

मत्तानाञ्च तुरष्काणा मदिरास्वादनानन्तरम् ।
य प्रकारस्तेन नृत्य विदुर्मत्तावली वुधा ॥४२

इति मत्तावलीनृत्यम् ।

इति प्रकारनाटचानि प्रोक्तान्याधुनिकै पुन ।
देशे देशेऽप्येवमेव देशीनृत्य तथोह्यताम् ॥४३

तदुक्त कौमुद्या—

यस्मिन् देशे च या रीतिर्या च भाषा मनोहरा ।
तयापि नृत्य भवति प्रभूणा चित्तरञ्जनम् ॥४४

इति सक्षेप ।

अथ नाटचशाला सभानिवेशन सभासद-पात्रलक्षण वेशदीनि विस्तर-भिया नोक्तानि ।

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा) सगृहीते सङ्गीतसारसग्रहे नृत्य-नाटच निणयाख्यो तृतीयोऽध्याय ॥३॥

——o——

चतुर्थोऽध्यायः

आङ्गिकाभिनय प्रकरणम्

॥ अथाङ्गहारा ॥

निर्विक्तोङ्गैरभिनयो वुधैराङ्गिक ईय्यते ।
तत्राङ्गाना प्रधानत्वात्तान्युच्यन्ते समासत ॥१

तत्राङ्गानामुपाङ्गाना प्रत्यङ्गानाँ निरूपणम् ।
यथामतीह क्रियते शार्ङ्गदेवादि सम्मतम् ॥२

सप्ताङ्गानि शिरोऽसोर पार्श्वहस्त-कटी पदम् ।
प्रत्यङ्गानि नव ग्रीवा-वाह्वस-मणिव धकौ ॥३

पृष्ठोदरोरुजङ्घाश्च जानुनी भूषणानि च ।
द्वादशोपाङ्गानि मूर्ध-दृक् तारा-भृकुटीमुखम् ॥४

नासे नि श्वासचिवुके जिह्वा गण्ड-रदाधरा[१] ।
मुखरागमुपाङ्गेषु शाङ्गदेवो गृहीतवान् ॥५

करयोस्तलमङ्गुल्य करभावपि केचन ।
क्षेत्रप्रचार-करणकर्माणि करयोरपि ॥६

पदोरुचोरुपाङ्गानि पार्ष्णिगुल्फतलाङ्गुलि ।
वक्षसस्तुस्तनौ पार्श्वे कटचोरप्येवमूहयेत् ॥७

सङ्गीतदामोदरे तु भिन्नमाह शुभङ्कर यथा—

शिर करोऽथ हृदय जठर पार्श्वयुग्मकम् ।
कटिश्चेति षडङ्गानि कथितानि शरीरिणाम् ॥८

स्कन्धो वाहु कुर्परश्च मणिवन्ध कराङ्गुलि ।
ऊरू जान्नू च जङ्घे च चरणौ च तदङ्गुलि ॥९

१। 'जिह्वागण्डरदाधरान्' वा।

प्रत्यङ्गानि दशैतानि कथितानि मनीषिभि ।
केश-स्तस्नौ च धम्मिल्लो ललाटो भ्रुयुगन्तथा ।।१०
चक्षुश्च नेत्रकोणश्च दृष्टिस्तारा श्रुतिस्तथा ।
शङ्ख गण्डौ हनुर्नासा कपोलोष्टोदराण्यपि ।।११
निश्वास-जिह्वे चिबुक मुख तद्राग एव च ।
ग्रीवा चेति त्रयोविंशत्युपाङ्गानि विदुर्बुधा ।।१२

अथाङ्गानि । तत्रादौ शिर आह—

धूत विधूतमाधूतमवधूतञ्च कम्पितम ।
आकम्पितोद्वाहिते च परिवाहितमञ्चितम् ।।१३
निकुञ्चित परावृत्तमुत्क्षिप्ताधोमुखे तथा ।
लोलितञ्चेति विज्ञेय चतुदशविध शिर ।।१४

दामोदरे—

आकम्पित कम्पितञ्च धूत विधूतमेव च ।
परिवाहितमाधूतमवधूत तथाञ्चितम् ।।१५
निकुञ्चित परावृत्तमुतक्षिप्तञ्चाप्यधोगतम ।
लोलित प्रकृतिञ्चेति[1] चतुर्दशविध शिर ।।१६
लक्षण विनियोगश्च यथोद्देशमुदीय्यते ।
क्रमेण शनकैस्तिर्य्यक् धूतमुक्त धूत शिर ।
प्रतिषेधेऽलिप्सिते च विषादे विस्मये भवेत् ।।१७

इति धूतम् । (१)

धूतमेव भवेच्छीघ्रभ्रमणाद् विधूत शिर ।
शीतार्त्ते ज्वरिते भीते सद्य पातासवे त्विदम् ।।१८

इति विधूतम् । (२)

---

१ । प्रकृतञ्चेति ?

आधूतञ्च सकृत्तीर्य्यगूध्वनीत शिर स्मृतम् ।
गर्वेण स्वाङ्गवीक्षाया पार्श्वस्थोद्ध्व-निरीक्षणे ।
शक्तोऽस्मीत्यभिमाने च योज्यमङ्गीकृतावपि ॥१९

इति आधूतम् । (३)

यदध सकृदानीतमवधत तदुच्यते ।
स्थित्यर्थदेश-निर्देशे आलापादानयोरपि ।
उपविष्टाल्पनिद्राया सज्ञायाञ्च प्रयुज्यते ॥२०

इति अवधूतम् । ४)

वहुश शीघ्रमूर्ध्नोऽध कम्पना कम्पित शिर ।
ज्ञानेऽभ्युपगमे रोषे वितर्के तजने भवेत ॥२१

इति कम्पितम् ( )

कम्पित द्वि प्रयुक्तञ्चेन्मन्दमाकम्पित भवेत् ।
पुरस्थवस्तु निर्देशे चित्तस्थाथ-प्रकाशने ॥२२

इति आकम्पितम (६) ।

सकृदूर्द्ध्व शिरो नीतमुद्वाहितमितीरितम् ।
शक्तोऽहमिह कार्य्येऽस्मीत्यभिमाने प्रयुज्यते ॥२३

इति उद्वाहितम् (७) ।

शिरसो मण्डलाकार-भ्रमणात् परिवाहितम् ।
विचारे विस्मये हर्षे स्मिते क्रोधेऽनुमोदने ॥२४

इति परिवाहितम् । (८)

किञ्चित् पार्श्वनत-ग्रीव ज्ञेय मस्तकमञ्चितम् ।
रुक्चिन्तामोहमूर्छासु तत्कार्यस्यानुधारने[१] ॥२५

(अनुधारणन्तु शिरोमणौ दश्यते)

इति अञ्चितम् (९)

१। अनुधावने ?

उत्क्षिप्य वाहुशिखर मग्नग्रीव निकुञ्चितम् ।
विलासे ललिते गर्वे बिब्बोके किलकिञ्चिते ।
मोट्टायिते कुट्टमिते माने स्तम्भे च तद्भवेत् ॥२६

(विलासादिकन्तु अलङ्कारशास्त्रे प्रसिद्धम)

इति निकुञ्चितम। (१०)

पराङ्मुखीकृत शीष परावृत्तमितीरितम ।
तत्काय्य कोप लज्जादिकृते वक्तापसारिणे ।
परावृत्तानुकरणे पृष्टत प्रेक्षणे तथा ॥२७

इति परावृत्तम्। (११)

ऊर्ध्ववक्त्र शिरो ज्ञेयमुतक्षिप्त तत् प्रयुज्यते ।
दशने तुङ्गवस्तूना चन्द्रादि व्योमगामिनाम ॥२८

इति उत्क्षिप्तम्। (१२)

लज्जा दु ख-प्रणामेषु स्याद्यथार्थमधोमुखम् ॥२९

इति अधोमुखम्। (१३)

शिर स्याल्लोलित मन्द सवत्र लोलनात् ।
निद्रागद-ग्रहावेश-मद-मूर्छासु तन्मतम् ॥३०

इति लोलितम् । (१४)

किञ्च—

सम-पाराति-कितिय्यक्कुस्कन्धानतोन्नते ।
पार्श्वाभिमुखमित्यन्ये भेदान् पञ्चापरे जगु ॥३१
एषूच्यते समतूक्तान्तगतत्वान्न चापरे ।
निर्विकार स्वभावस्थ शिर सममुदीय्यते ।
तच्च पूजा जप-ध्यान-स्वामिसेवादिषु स्मतम् ॥३२

इति शिर ।

अथासौ—

एकोच्चौ कर्णलग्नौ[१] चोच्छ्रितौ स्रस्तौ च लोलितौ ।
इत्युक्तौ पञ्चधा स्कन्धो नाम्नैव व्यक्त लक्षणौ ॥३३
एकोच्चौ कथितौ स्कन्धौ मुष्टि कुन्तप्रहारयो[२] ॥३४
इति एकोच्चौ ।

अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।

अथोर —

स्याद्वक्ष सममाभुग्न निर्भुग्नञ्च प्रकम्पितम् ।
उद्वाहित पञ्चधेनि तेषा लक्ष्माभिदध्महे ॥३५
सौष्ठवाधिष्ठित वक्षश्चतुरस्राङ्ग-सश्रयम् ।
प्रकृतिस्थ सम प्राहु स्वभावाभिनये समम् ॥३६
इति समम् ।

निम्न शिथिलमाभुग्न वक्ष स्याद्धर्ष लज्जयो ।
शीत्कृत शल्ययो शोके मूर्छाभी सभ्रमेषु च ।
कार्य्यं व्याधौ विषादे च ब्रूते शङ्कर किङ्कर ॥३७
इति आभुग्नम ।

विस्तरभयान्नोक्तमन्येषा लक्षणम् ।

अथ पार्श्वम्—

विवतित चापसूत[३] प्रसारितमथो नतम् ।
उन्नतञ्चेति सचख्यु पार्श्व पञ्चविध वुधा ॥३८

१। 'लग्नकणौ ' वा ।

२। भक्तिरत्नाकरे किञ्चिदधिको पाठ —''आश्लेषे शिशिरे चासौ डुकावाद्यवादने'' (३२४१) इति द्रष्टव्यम् ।

३। चापसूत्र ?

विवत्तनात्त्रिकस्य स्यात् परावृत्ते विवर्त्तितम् ॥३९
(त्रिकस्य पृष्ठदेशस्येत्यर्थ । पृष्ठवशाधरे त्रिकमिति ।)
इति विवर्तितम् ।

नोक्तमन्येषा लक्षणम् ।

॥ अथ हस्त ॥

असयुता सयुताश्च नृत्यहस्ता इति त्रिधा ।
हस्तका कथितास्तज्ज्ञै सामान्या नृत्यभेदत [1] ॥४०

दामोदरे—

असयुता कियन्तोऽपि कियन्त सयुता परे[2] ।
नृत्यहस्ता कियन्त स्युरित्थ हस्तास्त्रिधा मता ॥४१
हस्तेनैकेन कर्माणि येषा ते स्युरसयुता ।
येषा हस्तद्वयेनैव कर्माणि ते तु सयुता [3]॥४२
नृत्यमात्र स्थिता ये तु न किञ्चिद्वस्तुवाचिन [4] ।
अङ्गहारेण सहिता नृत्यहस्तास्तु ते मता ।४३
उत्तान पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च ।
हस्त-सञ्चारस्त्रिविधो भरतेन प्रकीर्त्तित ॥४४

क्वचित्तु—

उत्तानौऽधस्तल पार्श्वतलो हस्तोऽग्रतस्तल ।
सुसमुख्यतलश्चोर्द्ध मुखोऽधोवदनस्तथा ॥४५
पराङ्मुख सम्मुखश्च हस्तोऽन्य पार्श्वतोमुख ।
ऊर्द्ध गोऽधोगत पार्श्वगतो हस्तस्तिरोगत ॥४६

---

१ । सामान्यनृत्यभेदत ?
२ । 'सयुतापरे' वा ।
३ । कम ते स्युस्तु सयुता' इति वा पाठ ।
४ । 'किञ्चिद्वस्तुवाचका' इति वा पाठ ।

सम्मुखागत इत्याहुर्हस्तान् पञ्चदशापरे ।
पञ्चधेत्यपरे प्राहुस्ते-त्वत्रा तर्भवन्ति हि ॥४७

तत्र क्रमप्राप्तासयुतानाह—

पताकस्त्रिपताकोर्द्धचन्द्रारय कत्तरीमुख ।
अराऽमुष्टि-शिखर कपित्थ खटकामुखा[१] ॥४८
शुकतुण्ड काङ्गुलश्च पद्मकोषोऽथ पल्लव ।
सूचीमुख सपशिराश्चतुरो मृगशीर्षक ॥४९
हसास्यो हसपक्षश्च भ्रमरो मुकुलस्तथा ।
ऊणनाभश्च सन्दशस्ताम्रच्डोऽपर कर ॥
अमी असयुता हस्ताश्चतुर्विशतिरीरिता ॥५०
उपघान सिहमुख कदम्बश्च निकुञ्चक ।
असयुतेषु चतुरोऽधिकानेतान् परे जगु ॥५१
त्रिशद्दामोदरेणोक्ता अमी हस्ता असयुता[२] ।
असयुता अथवशादेते स्यु सयुता अपि ॥५२

१। खटकामुखा ?

२। शुभङ्कर निमितयो सङ्गीतदामोदर हस्तमुदतावल्योरसयुना हस्ता यथा—

असयुताना हस्तानामुद्देश क्रियतेधुना ।
शुभङ्करेण कबिना नानाभिमयशालिना ॥
पताक पद्मकोगश्च हसास्य कतरीमुख ।
अलपद्मस्त्रिपताको मुष्टिक शिखरस्तथा ॥
अधचन्द्र सपशिरा सूच्यास्य खटकामुख ।
अराल शुकतुण्डश्च सदश काङ्ग लस्तथा ॥
ऊणनाभोऽपि कथित कपित्थो मगशीषक ।
हसपक्षस्ताम्रचूडश्चतुरो मुकुलस्तथा ॥
भ्रमरश्च कदम्बश्च कष्णसारमुखाह्वय ।
घ्रोणिकोऽप्यथ सिहास्योऽङ्कुशस्तन्त्री मुखस्तथा ।
इत्येते कथिता हस्ता मया त्रिशदसयुता ॥

॥ अथ हस्तप्रयोगा ॥

किञ्च—

पताक प्रकृतित्वेन वहुहस्तो भवेत्तत ।
विनियोग वहुत्वाच्च प्रथम स निगद्यते ॥५३
अङ्गुष्ठो यस्य वक्र सन् तर्जनीमूल सश्रित ।
ऋजवोऽङ्गुलया शिष्टा स पताक इति स्मृतम्[1] ॥५४
एष स्पर्शे च पेटे च पताका तालिकादिषु ।
ज्वालास्वद्धगतास्तस्याङ्गुल्य प्रविरलाश्चाला ॥५५
धारास्ववो गता पक्षिपक्ष तस्य कटिस्थिति ।
ऊर्ध्वं गच्छन्नुच्छ्रितेषु पुष्कर-ग्रहणे त्वध ॥५६
ऊर्द्ध्वं गच्छन कटिक्षेत्रात् उतक्षेपाभिनये कर ।
आभिमुख्ये मुखक्षेत्रमागच्छन्निजपाश्वत ॥५७
कम्प्र पार्श्वे निषेधे च पार्श्वे विभजने पृथक् ।
पताकञ्च शनैर्घर्षोन्मर्दने मार्जने तथा ॥५८
शिलादिस्थूलवस्तूना धारणोतपाटनादिषु ।
उच्छ्रितौ विच्युतौ[2] कार्य्यवितावन्योन्यसम्मुखौ ॥५९
अधोगतोच्छित-तलाङ्गुलिर्वायूर्मिवेगयो ।
सर पल्लल निर्देशे स्वस्तिकीभूय विच्युतौ[3] ॥६०
कार्य्यो पताको विश्लिष्य स्वस्तिकाकारता गतौ ।
छदने गोपनादश-वाचने प्रोञ्चनेषु च ॥६२
अधोमुखोत्तालतलौ हस्तौ किञ्चित् प्रसारितौ ।
कृत्वा प्रदर्शयेद्वेला विल ग्राह गृह गुहम्[4] ॥६६

१। स्मत ?
२। उच्छ्रितौ उच्चगतौ, विच्युतौ विच्छेदे इत्यथ ।
३। विच्युता ?
४। शुभङ्कर-निमिते हस्तमुक्तावलीग्रन्थेऽपि द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि निर्विशेषेण हस्तप्रयोगा उक्ता तथापि लोकप्रयुक्तिमनु सृत्यैव प्रयोज्यम् । तदुक्त—

लोकप्रयोगमुद्वीक्ष्य नाटचाङ्गमुपजीव्य च ।
तत्तच्चेष्टानुसारेण हस्तकान् सप्रयोजयेत् ॥६४
घषणच्छेदनादर्श विभागादौ स्फुट हि तत् ॥६५

इति पताक ।

पताकस्त्रिपताक स्याद् वक्रिना चेदनामिका ।
एष दध्यादि-माङ्गल्यद्रव्यस्पर्शे प्रयुज्यते ॥६६
पराङ्मुख स्यादाह्वाने लग्नद्व्यङ्गुलि कुञ्चनात् ।
कत्तव्योऽसौ पार्श्वतले नमस्कारे शिरोगत ॥३७
अस्रे तन्मार्जने तम्मादधो या तीमनामिकाम ।
नेत्रक्षेत्रगता विभ्रत्तिलके तु ललाटगाम् ॥६८
समुत्तानाङ्गुलियुगो वदनोन्नमने भवेत् ।
सन्दोहेऽङ्गुलियुग्मन्तु क्रमात् कार्य्य नतोन्नतम् ॥६९
वहि क्षिप्ताङ्गुलिद्वन्द्वोऽधस्तलोऽनादरोज्झिते ।
मूर्ध्नोऽन्तधोमुख कार्यो भ्रमन्नुष्णीष धारणे ॥७०
तादृशो मस्तकादूध्व कार्यो मकुट धारणे ।
पक्षिस्रोतोऽनिलेषूध्वमधस्तिर्य्यग् व्रजन् क्रमात् ॥७१
कटिक्षेत्रगतो विभ्रदधोमुखचलाङ्गुली ।
अलकस्यापनयने ललाटादलकाश्रित ॥७२
दुर्गन्धे दुर्वचसि च दुःशब्द श्रवणेऽपि च ।
अङ्गुलिभ्या क्रमात् कुर्वन् नासास्यश्रोत्र-सवृति ॥७२
उत्तानाधोमुखान्योन्याग्रसश्लिष्टे विवाहने ।
अधोमुख स्वस्तिकौ तु गुरूणा पादवन्धने[1] ॥७३

१। पादवन्दने वा ।

भाल्स्थौ स्वस्तिकौ कार्य्यौ विच्युतौ नृपदर्शने ।
तिर्य्यगविशिष्ट सम्वन्धो स्याता तौ गृहदर्शने ॥७४
तपस्विदर्शने कार्य्या वृद्धौ चापि पराङ्मुखो ।
परस्परस्याभिमुखौ कर्त्तव्यो दारदर्शने ॥७५
स्त्रिय नितम्वादास्कन्ध सव्यपार्श्वे व्रज तनो ।
उत्तानाधोमुखौ कार्य्याविग्रे वक्त्रस्य सम्मितौ ॥७६
वडवानल नक्राणा मकराणाञ्च दर्शने ।
सम्मुख प्रसृताङ्गुष्ठ कार्य्यो वाले॑दुदर्शने ॥७७
पराङ्मुखोऽधोऽङ्गुष्ठस्तु रथ तच्चक्रदर्शने ॥७८

इति त्रिपताक ।

यस्याङ्गुल्यस्तु विनता सहाङ्गुष्ठेन चापवत् ।
अर्द्धचन्द्राकृति सोऽययर्द्धचन्द्राभिध कर ॥७९
असौ पराङ्मुखौ खेदे कपोल फलक दधत् ।
अन्योन्यसम्मुखौ तिर्य्यङ् मध्ये तु सयुतौ ॥८०
ताटङ्के कणगोलोक दृष्टया निष्कासने वलात् ।
कङ्कणे मणिवन्धस्थो मण्डलाकारमाप्नुवत् ॥८१
असयुतावूर्ध्वगतावुत्थितौ वालपादपे ।
शङ्खे तु तौ मुखान्तस्थौ पुरतोऽभिमुखौ घट ॥८२
मेखलाया कटि क्षेत्रगतो स्यातामधोमुखौ ॥८३

इत्यर्द्धचन्द्र ।[१]

अन्येषा लक्षण विस्तरभयान्नोक्तम् ।

इत्यसयतहस्ता ।

---

१ । तर्जन्यादिकनिष्ठान्ता यस्याङ्गुल्यो नति गता ।
अङ्गुष्ठोऽपि तत सोऽर्धचन्द्र कोदण्डखण्डवत् ॥
—इति हस्तमुक्तावली

अथ क्रमप्राप्त सयुतमाह—

जञ्जलिश्च क ोतश्च ककट स्वस्तिकस्तथा ।
दोल पुष्पपुटोत्सङ्ग खटका-वर्द्धमानका ॥८४
गजदन्तश्चावहित्थो निषधो मकरस्तथा ।
वद्धमानश्चेति हस्ता सयुता स्युस्त्रयोदश[१] ॥८५
पताक हस्ततलयो सश्लिष्टश्चेत्तदाञ्जलि ।
नमस्कारे देवताना शिर स्थोऽयमुदीरित ॥८६
गुरूणान्नु नमस्कारे मुखक्षेत्रगतो भवेत् ।
नमस्कारे तु विप्राणा हृदिस्थ सद्भिरिष्यते ।
अन्येष्वनियमो ज्ञेयस्त्रिभि कार्यो यथेप्सितम ॥ ८७

इत्यञ्जलि ।

मूलपार्श्वाग्रसश्लिष्टो विशिष्टो तुलयो करौ ।
स कपोत, केचिदेन कूममाहुमनीषिण ॥८८
प्राङ्मुखो गुरु-सम्भाषे प्रणामे विनयेऽपि च ।
शिशिरे कम्पिते हृतस्थ स्त्री कापुरुषयोर्भये ॥८९

इति कपोत ।

बाहुल्यभीतिना लक्षणमन्येषा नोक्तम् ।

इति सयुतहस्ता ।

---

१ । सयुतानाञ्च हस्तानामुद्देश क्रियतेऽधुना ।
गजदन्त कपोतश्च वधमानाञ्जली तथा ।
निषध ककश्चैव तथोतसङ्गोऽहित्थक ॥
स्नस्तिको मकरो दोलस्तथा पुष्पपुटाभिध ।
मरालश्च तथैवा य स्वखकावधमानक ॥
चतुदशेति वथिता सयुता हस्तका अमी ।
——इति दामोदर हस्तमुक्तावलीश्च

अथ नृत्यहस्ता —

चतुरस्रावथोद्वृत्तौ हस्तौ तेना (?) तल मुखाभिधौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णाविप्यवालखटकामुखौ[१] ॥९०
आविद्धवक्त्रौ सूच्यास्यौ रेचितार्द्धरेचितौ ।
नितम्वौ पल्लवौ केशवन्धावुत्तानवञ्चितौ ॥९१
लताख्यौ करिहस्तश्च पक्षवञ्चितकाभिधौ ।
पक्षप्रद्योतकौ दण्डपक्षौ गरुडपक्षकौ ॥९२
ऊर्ध्वमण्डलिकौ हस्तौ पार्श्वमण्डलिनावपि ।
उरोमण्डलिनौ स्यातामुर पार्श्वोर्द्ध मण्डलौ ॥९३
मुष्टिकस्वस्तिकावन्यौ नलिनीपद्मकोशकौ ।
अलपद्मावुल्वनौ च वलितौ ललिताविति ॥९४
नृत्यहस्ता मतास्त्रिशन्नृत्यमात्रोपयोगिन ।
वरदा भयदावद्धचतुरस्राविति द्वयम ।९५
अन्यत् शिरोमणि प्राहु तत्ते द्वात्रिंशदीरिता ।
समानकुपरस्कन्धौ वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरौ ॥९५
प्राङ मुखौ खटकावक्त्रौ[१] चतुरस्राभिधौ करौ ।
मुक्ताहारस्रगादीनामेतावाकषणे मतौ ॥९६

इति चतुरस्रौ ।

१। खटकामुखमिति—

अनामिका कनीयस्यावुतक्षिप्ते वक्रिते मनाक् ।
विरले चेत् कपित्थस्य तदा स्यात् खटकामुख ॥

परशुरामसहितायान्तु कराभ्यास-प्रकरणे—

तजनीमध्यमामध्ये पु खोऽङ्गुष्ठेन पीडयते ।
तस्मिन्ननामिकायोगात् स हस्त खटकामुख ॥ इति
उत्तानोऽसौ युगादौ स्याद्वस्त्रचामर धारणे
कुसुमावचयेत्यादौ ।

समाभ्यां हंसपक्षाभ्यामुत्तानोऽधो व्रजत्यथ ।[१]
यदान्योऽधोमुखो वक्षस्तदोद्वृत्तौ करौ स्मृतौ ॥९७
तालवृन्तावाहुरेके तालवृन्त-निरूपणौ ।
प्राङ्मुखौ हंसपक्षौ च व्यावृत्त-परिवर्त्तितौ ॥९८
उद्वृत्तौ मेनिरे केचिज्जयशब्दे प्रयोजयेत् ॥९९

इत्युद्वृत्तौ ।

अन्येषां लक्षणं विस्तरभयादुपेक्षितम् ।

इति नृत्यहस्ताः ।

अथ कटिमाह[२]—

कम्पितोद्वाहितोच्छिन्ना विवृता रेचिता मता ।
कटी पञ्चविधा प्रोक्ता तल्लक्षणं व्याहरेऽधुना ॥१००
द्रुत[३] (?) गतागते पार्श्वे दधती कम्पिता मता ।
तां कुब्जवामनादीनां गमने विनियुञ्जते ॥१०१

इति कम्पिता ।

अन्येषां लक्षणं नोक्तम् ।

अथ पदम्—

समोऽञ्चितः कुञ्चितश्च सूच्यग्रतल-सञ्चरः ।
मर्दितोद्घाटितौ चैत्यग्रपार्श्वग-पार्ष्णिगौ ।
ताडितोद्घट्टितौच्छेध उद्घाटित इति क्रमात् ॥१०२

१। हंसपक्षमिति—
तर्जन्याद्याः पताकस्य तिस्रोऽङ्गुल्यो नताः समाः ।
ऊर्द्ध्वा कनीयसी यत्र हंसपक्षः स उच्यते ॥
शुभङ्कर-निर्मिते हस्तमुक्तावलीग्रन्थेऽपि द्रष्टव्यम् ।

२। समाच्छिन्ना विवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
उद्वाहिता चेति कटिः षड्विधा परिकीर्तिता ॥
—सङ्गीतदामोदर

३। द्रुत ?

त्रयोदशविध प्रोक्तश्चरणो नृत्यकोविदै ।
स्वभावस्थेन स्थितौ भूमौ सम पादोऽभिधीयते ॥१०३

स्वभावाभिनये कार्य्यो स्थिरोऽसो रेचके चल ॥१०४
इति सम ।

अन्येषा लक्षण विस्तरभयान्नोक्तम ।
इति सप्ताङ्गानि ।

अथ प्रत्यङ्गानि । ग्रीवा—

समा निवृत्ता वलिता रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ।
त्रस्ता नतोन्नता चेति ग्रीवा नवविधा भवेत ॥१०५

समा स्वाभाविकी ध्याने जपे कार्य्ये स्वभावजे ॥१०६
इति समा ।
अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।

अथ वाहु —

ऊर्ध्वास्योऽधोमुखस्तिर्य्यगपविद्ध प्रसारित ।
अञ्चितो मण्डलगति स्वस्तिकोद्वेष्टित तावपि ॥१०७
पृष्ठानुसारी सरलान्दोलितौ नम्रकुञ्चितौ ।
आविद्धोत्सारिताविव वाहु षोडशधोदित ॥१०८
शीर्षादूर्द्ध्वं व्रजन् वाहुरूर्द्ध्वास्यस्तुङ्गदर्शने ॥१०९
इति ऊर्द्ध्वास्य ।
अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।
इति वाहु ।

अथ मणिवन्ध —

निकुञ्चाकुञ्चित चलासमोभ्रमित इत्ययम् ।
मणिवन्ध पञ्चविधो निकुञ्चस्तु स उच्यते ॥११०

यो वहिर्निम्नता नीत स्वदानाभयदानयो ॥१११

इति निकुञ्चित । अन्येषा नोक्तम ।

इति मणिवन्ध ॥

अथ पृष्ठोदरे—

पष्ठन्तु जठरोक्ताभिवर्त्तनाभिविर्त्तते ।

अतो न तत्पृथगवाच्य जठर तूच्यतेऽधुना ॥११२

क्षाम खल्ल तथा पूण रिक्तपूण चतुर्विधम।

क्षाम स्यान्नमनाज्जम्भा-हास्य निश्वास-रोदने ॥११३

निम्न खल्ल क्षुधार्त्ते स्यादातुरे श्रम-कषिते ।

वेतालभृङ्गवाच्यादि जठराकारधारिते ॥

अन्येषा लक्षण वाहुल्यभयान्नोक्तम् ।

इत्युदरम ।

अथ ऊरु —

कम्पितो वलित स्तव्धो वत्तितश्च विवर्त्तित ।

इत्यूरु पञ्चधा तत्र मुहु पार्श्वे नतोन्नते ।

यस्यासौ कम्पितो ज्ञेयोऽधमाना गमने तत ॥११४

इति कम्पित । अन्येषा नोक्तम ।

इ यूरु ।

अथ जङ्घा—

आवर्त्तितानता क्षिप्तोद्वाहिता परिवत्तिता ।

निसृता च परावृत्ता तिरश्चीना वहिगता ॥११५

कम्पिता चेति दशधा जघा नृत्यविदो जगु ।

वामे दक्षिणत पदे दक्षिणे वामत कृते ।

मुहुरावर्त्तिता प्रोक्ता विदूषक परिक्रमे ॥११६

अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।

इति जङ्घा ।

अथ जानु—

सहृत कुञ्चित मार्द्धकुञ्चित नतमुन्नतम् ।
विवृत सममित्यूचे जानु सप्तविध वुधे ॥११७

रोषेर्ष्यादौ सहृत स्यात जानु निष्ठान्यजानु चेत् ॥ इति
इति जानु । अन्येषा नौक्तम ।

अथ भूषणम्—

यत्तु[1] वेशयुषो भूषा भूषण तु निगद्यते ॥११८
इति भूषणम् ।
इति नव प्रत्यङ्गानि[2]

॥ अथ शिरस उपाङ्गानि[2] ॥

तत्र प्रथमत दृष्टय—

दृष्टयस्त्रिविधा स्थायिदृष्टयो रसदृष्टय ।
दृष्टयो व्यभिचारिण्य उद्दिशाम क्रमादिमा ॥११९

तत्र स्थायिदृष्टय—

स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दीप्ता भयान्विता ।
जुगुप्सिता विस्मितेति दृष्टय स्थायि-भावजा ॥१२०

---

१ । तत्ते ?

२ । (क) प्रत्यङ्गानि सङ्गीतदामोदरे—

स्कन्धो वाहु कपुरश्च मणिवन्ध कराङ्गुली ।
ऊरू जानुश्च जङ्घा-चरणञ्च तदङ्गुली ।
प्रत्यङ्गानि दशैतानि कथितानि मनीषिभि ॥

एतेषु प्रत्तङ्गेषु एकैकमप्यनेक प्रकारमिति ।

(ख) प्रत्यङ्गानि नन्दिकेश्वरो विरचिता अभिनयदर्पणे—

प्रत्यङ्गान्यथ य स्कन्धौ वाहू पृष्ठ तथोदरम् ॥
ऊरू जङ्घे षडित्याहुपपरे मणिवन्धकौ ।
आनुसी कूपरावेतत् त्रयमप्यधिक जगु ॥

मनाक्समुत्क्षिप्तैकभ्रू साभिलाषा कटाक्षिणी।
यद्गतागतिविश्रान्ति वैचित्र्येचण विवर्त्तनम्।
तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्रचक्षते ॥१२१

विलासिनी दृष्टिरुक्ता स्निग्धेति रतिभावजा।
अत्र भ्रुवो समुत्क्षेप शार्ङ्गदेव प्रभाषते ॥१२२
इति स्निग्धा।

फुल्लगल्लाविशत्तारा किञ्चिदाकुञ्चिता चला।
निमेषिणी स्मिताकारा हृष्टा दृष्टिरुदाहृता ॥१२३
इति हृष्टा।

ईषत् श्लथोत्तरपुटानभिव्यक्तो तारका।
सवाष्पामलसञ्चारा दृष्टिर्दीनेति कथ्यते ॥१२४
इति दीना।

स्थिरा वत्तपुटा (?) रुक्षा किञ्चित्तरलतारकाम्।
भ्रुकुटीकुटिला दृष्टि क्रुद्धा ब्रूते हरिप्रिय ॥१२५
इति क्रुद्धा।

स्थिरा बिकशिता धैर्य्यमुद्गिरन्तीव या भवेत।
दृष्टिरुतसाहिनी प्राहुस्ता दृप्ता भरतादय ॥१२६
इति दृप्ता।

निगच्छन्निव यन्मध्य सा स्यादविक्षिप्ततारका।
बिस्फारितोभयपुटा या सा दृष्टिभयान्विता ॥१२७
इति भयान्विता।

अस्पष्टालोकिनी मीलत्तारका सङ्कुचतपुटा।
दृश्य दष्ट्वा समुद्विग्ना दृष्टिरुक्ता जुगुपस्मिता ॥१२८

इति जुगुप्सिता।

पुरविस्फारिताकार पुटद्वन्द्वा विकाशिनी।
निश्चला दृष्टिरुद्वित्ततारकाद्विस्मिता स्मता ॥१२९

इति विस्मिता।

इत्यष्टौ दष्टय स्थायिभावजा लक्षिता क्रमात।
एता एवोल्वणा सत्यो जायन्ते रसदष्टय ॥१३०

ता यथा—

कान्ता[1] हास्या च करुणा रौद्री वीरा भयानका।
बीभत्साचाद्भुता चाष्टौ विज्ञेया रसदृष्टय ॥१३१

कन्दर्पवर्द्धिनी दश्यमापिवन्तीव निमला।
सभ्रुक्षेप-कटाक्षा या दृष्टि कान्तोचिता विदु ॥१३२

इति कान्ता।

आश्रञ्चिता पुटा तीबमध्यमन्यक्रमेण या।
भ्रान्तान्तर्नीत-तारा च दृष्टिर्हास्येति सोच्यते ॥१३३

इति हास्या।

पतितोर्द्ध्वपुटा सास्रा शोकमन्थर-तारका।
नासाग्रानुगता दृष्टि करुणा करुणे रसे ॥१३४

इति करुणा।

१। शान्ता?

स्तब्धतारोभयपुटा शोणा भ्रुकुटिभीषणा ।
उग्रातिधूसरा दृष्टिर्या सा रौद्रीति कथ्यते ॥१३५

इति रौद्री ।

अचञ्चला विकसिता गम्भीरा समतारका ।
तेज शोभाविशेषात्तु सप्तभेदान् विवृण्वती ।
दीप्ता सङ्कुचितापाङ्गा वीरा दृष्टिरुदाहृता ॥१३६

इति वीरा ।

स्तब्धोभयपुटात्यन्तवलमान-कणीनिका ।
ईषत् कुञ्चित पक्ष्माग्राद्भु ुता दृष्टिरुदीय्यते ॥१३७

इत्यद्भु ता ।

स्तब्धोद्वत्तपुटात्यन्तचञ्चलोद्वत्त तारका ।
दृश्यात्पलायमानेव भीत्या दृष्टिर्भयानका ॥१३८

इति भयानका ।

वीभत्सा स्यान्मीलल्लोल-पक्ष्मा तरल-तारका ।
दश्योद्वेगादिपाङ्गोच निकुञ्चित पुटोच्छिता ॥१३९

इति बीभतसा ।

श्रृङ्गार प्रमुखेष्वेता रसेषु स्थायिदृष्टय ।
जायन्ते व्यभिचारिण्यो लक्ष्यन्ते दृष्टयोऽधुना ॥१४०

ताश्च—

मलिना शङ्किता ग्लाना जिह्मा शून्या विषादिनी ।
लज्जिता मुकुला श्रान्ताभितप्ता कुञ्चिता तथा ॥१४१

आकेकरा विकाशार्द्धा मुकुला च वितर्किका ।
विभ्रान्ता विप्लुता त्रस्ता ललिता मदिरेति च ॥१४२

विशतिर्व्यभिचारिण्यो दृष्टय कथिता इमा ।
दृश्यादपसृते तारे किञ्चिन्मुकुलितौ पुटौ ॥१४३

दधत्तपाङ्गौ विच्छायौ पक्ष्माग्र-स्यन्दन तथा ।
दृष्टि स्यान्मलिना स्त्रीणा विकृते सा प्रयुज्यते ॥१४४
(प्राप्ते कालेऽप्यसलाप प्रियेण विकृत मतम्)
इति मलिना ।

मुहुश्चला स्थिरपार्श्वा नोकली (?) बहिरुन्मुखी ।
मूढावलोकिनी शीघ्रनिवृत्ता च विलोकनात ॥
शङ्कया शङ्किता दृष्टिरुक्ता नि शकङ्कसूरिणा ॥१४५
इति शङ्किता ।

विश्लथभ्रू पक्ष्मपुटा मलिना मन्दचारिणी ।
अन्तर्निविष्टतारा या दृष्टिर्ग्लानेति सोच्यते ॥
एषा ग्लानावपस्मारे नियुक्ता भरतादिभि ॥१४६
इति ग्लाना ।

इतरेषा लक्षण बाहुल्यभयान्नोक्तम् ।
इति षट्त्रिशदृष्टय ।

अथ ताराभ्रुकुटीमुखादय सन्ति विस्तरभयान्नोक्ता ।
इति उपाङ्गानि ।

अथ नत्याङ्गानि—

स्थानकानि तथाचारी करण मण्डल तथा।

अङ्गहारश्च भरते (?)[१] नृत्याङ्ग पञ्चचोदितम्[२] ॥१८७

एतेषु नृयाङ्गेषु एकैकमष्यनेकप्रकार भवतीति लक्षण च वाहुल्यतया नोक्तम।

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा) सगृहीते सङ्गीत सारसग्रहे आङ्गिकाभिनयारयो चतुर्थोऽध्याय ॥४॥

॥ शकाब्दा १ २५ ॥

१। भव ते ?

२। (क) तत्र स्थानकानि यथा—

सहत समपादञ्च स्वस्तिक वद्धमानक।
* * * *
स्थानकानि त्रयविशदेवतायुक्तानि सुरिभि ॥

(ख) चारी यथा—

न हि चारी विना नत्ये नत्यसङ्गे प्रवत्तते।
* * * *
षडविशतिर्भोमाचाय्य इत्याख्याता मनीषिभि ॥

(ग) आकाशचारी यथा—

चारीश्चाकाशगा वक्ष्ये विक्षेपद्भ्रमरी तथा।
* * * *
आकाशचारिका एता षोडशैव निरूपिता ॥

(घ) करण यथा—

करणान्तु सर्वेषा सामास्यलक्षण त्विद।
* * * *
तलपुष्पपुटञ्चापि विक्षिप्त वलितोदितम् (?) ॥

(ङ) मण्डल यथा—

सग्राम नृत्यनाट्येषु युद्धव्यायामयोस्तथा।
मण्डलापि नियोज्यानि भौमान्तरीक्षभेदत ॥
* * * *

(च) अङ्गहारा यथा—

तेष्वपराजिताद्या स्युरङ्गहारास्तु षोडश।

—सङ्गीतदामोदरस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यम्।

पञ्चमोऽध्याय.

भाषादि निरूपणम्

॥ श्रीकृष्णाय नम ॥

अत्र भाषादि-नियममाह—

प्रकृति सस्कृत तत्तद्भवे प्राकृतमुच्यते ।
तद्भव तत्समञ्चति द्वधा देश्यञ्च केचन ॥१

सङ्गीतदामोदरे—

तद्भवस्ततसमो देशीत्यनेक प्राकृत सम ।
देववाणीति विख्यात सस्कृत भुवनत्रये ॥२॥ इति

तद्भव तत्र सस्कृते भव लक्षणवशाद् रूपान्तरप्राप्तम्, यथा १कृख घर पेरन्तादि । यथा वा—श्रृङ्गार सिङ्गारो, चन्द्र चन्दौ, ब्रह्मण वम्हणो, कनक कणङ्ग वन वण सिन्दूर सेन्दूर, सेफालिका सेहालिआ, स्वरति सुरही लक्ष्मी लच्छी ।—इति तद्भवम ।

तत्सम सस्कृतसम यथा—तरल तरङ्ग मन्दार हर हीर हार कीर केरल रमणी मणिप्रभृतय शब्दा ।—इति तत्समम् ।[1]

---

१ । सङ्गीतदामोदरे पाठातर यथा—

सस्कते प्राकत अपभ्रश पैशाचिकम्ति चतस्रो भाषा भवन्ति ।
देववाणीति विख्यात सस्कत भ्वनत्रये ।
साधुशव्दत्वमेतस्त सवत्र सूरयो विदु ॥
*   *   *   *
दद्भवस्तत समावेशील्यनेक प्राकत क्रम ।

कते सस्कताद्भव प्राकत । तद्भव सस्कृत भव । यथा—श्रृङ्गार सिङ्गार चन्द्रश्चन्द ब्राह्मणो वह्मण कनक कनय रत्न रअन सिङ्गुर सेदूर सेफालिका सेहालिका सुरभि सुवही लक्ष्मी लच्छमीत्यादय । तत्सम । सस्कतसम । यथा—हीरहर-हार कीर केरल-जीवत वल-वमणी-मपि प्रभतय शब्दा ।

सरस्वतीकण्ठाभरणे (२।९)—देवाद्या सस्कत प्राहु प्राकृत किन्नरादय । पैशाचाद्य पिशाचाद्य मागध हीननातय ॥

देश्यम्—लक्षणैरप्रसिद्ध तत्तद्देशप्रसिद्ध महाकविप्रयुक्त यथा—लडह पेट्ट चोक्यादि । यथा वा गुज्जरातादिदेशे अद्वन्द्वो प्रेमविछोली पडिक्त क्रब्जोट्टमुत्पलमिति निगद्यते ।

यदाह भोजदेव —

देशे देशे नरेन्द्राणा जनानाञ्च स्वके स्वके ।
भक्त्या प्रवर्त्तते यस्मात्तस्माद्देश्य निगद्यते ॥३

दामोदरे—

यस्मिन् देशे यदारीति प्राकृतस्य निबध्यते ।
तेनैन व्यवहारेण तद्देशीय निरुच्यते[१] ॥४

इति देश्यम् ।

तच्च भाषा विभाषापभ्रशपैशाचभेदत ।
चतुर्विध तच्च भाषा विभाषा पञ्चधा पृथक ॥५
अपभ्रशास्त्रयस्तिस्र पशाच्यश्चेति षोडश ।[२]

भाषा इति शेष ।

ननु—

महाराष्ट्री तथावन्ती शौरसेन्यद्धमागधी ।
वाह्लीकी मागवी प्राच्येत्यष्टौ दाक्षिणात्यया ॥६
शकाराभीर चाण्डाल शबर द्राविडोड्रजा ।
होना वनेचराणाञ्च विभाषा नाटकाश्रया ॥७

---

१ । सङ्गीतदामोदरस्य पाठे—
यस्मिन् देशे यथारीति प्राकृतस्य निरुच्यते ।
तेनैव व्यवहारेण तद्देशीय निरुप्यते (?) ॥

२ । तथा सरस्वतीकण्ठाभरणे (२।१७)—
शुद्धा साधारणी मिश्रा सकीर्णा नाग्यगामिनी ।
अपभ्रष्ठेति साचार्य्यै जाति षोढा निगद्यत ॥

व्राचडो नाटवैदर्भावुपनागरनागरौ।
वावरावत्य पाञ्चाल-टाक्कमालव-कैकया ॥८

गौडोढ-दैव पाश्चात्य पाण्डच-कौन्तल सैहला ।
कालिङ्गच-प्राच्य कार्णाट-काञ्च्य-द्राविड-गौर्ज्जरा ॥९

आभीरो मध्यदेशीय सुक्ष्मदेश व्यवस्थिता ।
सप्तविंशत्यपभ्रंशा वैतालादि प्रभेदत ॥१०

काञ्चीदेशीय-पाण्डेच च पाञ्चाल गौडमागधम्।
व्राचड दाक्षिणात्यञ्च शौरसेनञ्च कैकयम्[१] ॥११

शवर द्राविडञ्चैव एकादश पिशाचजा' इति वदन्ति, तत कथमुच्यते मिलित्वा षोडशेति ? तत्राह—

महाराष्ट्री शौरसेनी प्राच्यावन्ती च मागधी' इति पञ्चविधा भाषामुक्ता न पुनरष्टधा। तेनैव शौरसेन्या अदूरत्वे मागध्ये काद्धमागधीत्युक्तत्वात् दाक्षिणात्यायाश्च लक्षणाकरणात्। केषाञ्चिन्मते—शौरमागधी चेति पृथग्भाषाद्वय भवति। यथा—

शौरसेन्या थकारस्य हकारो भवति ध्रुवम्।
चतुर्थीस्थानगा षष्ठी तेन भेदोऽन्यभाषया ॥

सा भवेन्मागधी यत्र प्रथमान्तपदे भवेत्।
ऐकार एव सर्वत्र भेदोऽस्य मुनिसम्मत ॥' इति।

१। शास्त्रीयाष्टादश-भाषा यथा— सस्कता १। प्राकता २। उदीची ३। महाराष्टी ४। मागधी ५। मिश्रद्धमागधी ६। शकाभारी ७। श्रवन्ती ८। द्राविडी ९। ओढ्रीया १०। पाश्चात्या ११। प्राच्या १२। वाह्लिका १३। रन्तिका १४। दाक्षिणात्या १५। पैशाची १६। आवन्ती १७। शौरसेनी १८। एतासा लक्षणोदाहरणानि प्राकृतलङ्केश्वरव्याकरणे द्रष्टव्यानि ।

वाह्लीकाश्चरे रेफस्य लत्वमात्रेण भेदादावन्त्यामेवान्तर्भावादिति भाव । रेफस्य लत्वमिति लक्षणम मत्र्येवेति चेत् सस्कृतेऽपि केषाञ्चिद्रलयोरैक्यस्मरणमिति न दोष ।—इति भाषा।

शाकारी चैव चाण्डाली शावर्य्याभीरिका तथा।
टाक्कीति युक्ता पञ्चैव विभाषा न तु षडविधा ॥१२

औढास्तु औढ्रदेशभाषानुगामिन्या शावर्य्यामेवान्तर्भावादिति भाव । ननु कथ द्राविडीमपास्य टाक्कीति प्रतिपाद्यते, तेनापि टाक्क्या प्रतिपाद्य—

'टक्कदेशीयभाषाया दृश्यते द्राविडी तथा।
अत्रैवाय विशेषोऽस्ति द्राविडेनादृता परम् ॥ इति

टाक्क्यामेव द्राविड्या अन्तर्भावस्य उक्तत्वात् टाक्कीप्रतिपादनमेव ज्याय ।—इति विभाषा।

नागर ब्राचडश्चोपनागरश्चेति त्रय अपभ्रशा परे सूक्ष्मभेदत्वान्न पृथङ् मता । एषु त्रिष्वन्येषामन्तर्भावमिति । किञ्च—

असयुक्तार्थयोर्दीर्घह्रस्वयोर्वपरीत्यत ।
उच्चारभङ्गो वर्णानामपभ्रश्य उदाहृत ॥१३

—इत्यपभ्रशभाषा।

कैकेय शौरसेनञ्च पाञ्चालमिति च त्रिधा।
पैशाच्यो नागरो यस्मात्तेनाप्यन्या न लक्षिता ॥१४

तथा च स एवाह—अपरे लोकत अवधारनीया इत्यथ ।
सूक्ष्मभेदत्वात्तेषा भेद कर्त्तुं न शक्यते।

यथा—

इक्षुक्षीरघृतादीना माधुर्य्यस्यान्तर महत् ।
तथापि नैतदाख्यातु सरस्वत्यापि शक्यते ॥१५। इति

तत्र सवभाषोपयोगित्वान्महाराष्ट्री भाषा चेति यथाह परमाचार्य्यो दण्डी—

महाराष्ट्राश्रया भाषा प्रकृष्ट प्राकृत विदु ।
सागर शुक्तिरत्नाना सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥१६। इति

अथापभ्रश-प्राकृतयो समावेश, यथा—मोरी वाणी अवहस रमइ मम वाणी अपभ्रश एव रमते—प्राकृतपक्षे मयूर सम्बन्धिनी वाणी अपगतहसे वर्षाकाले रमते। तत्र च—

रेफस्थाने लकारोऽत्र लस्य स्थाने लकारक ।
दकारण्य तकारोऽपि भेदक प्राकृतादभि ’।

तत्र कारणव्यपदेशेन देवादीनामपि क्वचित् । योजनीय प्राकृतन्तु नाना रूपकरूपको ।

गङ्गासागरयोर्मध्ये ये देशा समवस्थिता ।
हिमवद्विन्ध्यसौवीर-पुक्कशादि-समाश्रया ॥१७

उकारवर्णनास्तेषु स्वभावादेमनोषिभि ।
ओकारवर्णनञ्चापि वच कीकसदेशज ॥१८

तत्र—

पशाची तु पिशाच राक्षसमयैर्नाटादिभिश्चाधमै
पाषण्डैश्च वनोकसैश्च विविध पापाश्रियै पुक्कसै ।

ये चाप्युत्तरदिङ्‌निवासनिरता नीचा खसा वव्वरा—
स्तैरप्यत्र विशेषतो निगदिता भाषापिगद्या सदा[1] ॥१९

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा)
सगृहीते सङ्गीतसारसग्रहे भाषादि-
निरुपणारयो पञ्चमोऽध्याय ॥५॥

- —

१ । पिशाच राक्षस-समर्णाचादिभिश्च विम पाषण्डैश्च विविध । पापाश्रयै पौक्कसै ।

ये चाप्युत्तर दिङ निवास नितरा
नीचा खसा-ववरास्तै— ।
रप्यत्र विशेषतो नियमितो
भाषा निगद्या च सा ॥
इति पाठान्तरमपि दृष्टम् ।

षष्ठोऽध्याय

छन्द-प्रकाश-प्रकरणम्

श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिवणन हेतवे।
कृत शेषेण यद्वृत्त किञ्चित्तल्लक्षण ब्रुवे ॥१
लौकिकी वैदिकी चेति छन्दो द्विविधमेव हि।
अत्र तल्लौकिकी छन्द प्रकाश परिगृह्यते ॥२
छन्दोलक्षणहीन, सभासु काव्य पठन्ति ये मनुजा ।
कुवन्तोऽपि स्वेन, स्वशिरश्छेद न ते वि द्यु (?) ॥३

तत्रादौ गुरुलघुविचार —

अनुस्वारी च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुभवेत् ।
वर्ण सयोगपूवश्च तथा पादान्तगोपि वा ॥४

छन्द कौस्तुभे—

अनुस्वारी विसर्गी च दीर्घो युक्तपरस्तथा ।
वर्णो गुर्मतो ह्ले प्रे दान्ते चापि वा लघु ॥५
(पादान्ते गुरुरपि लघुश्च गुरुविवक्षा भवेत्)

किञ्च 'ल-एकमात्रो गोऽपि स्यात् पादान्ते सम्थित क्वचित्' इति शिखरिणी शार्दूलविक्रीडितादि[१] बहुषु समचरणयोरेव सम्भवन्ति। उक्त हि-

तेन शार्दूल-वशस्थ-पुष्पिताग्रा धवादिषु।
न सम्भवन्ति पादेषु विषमेषु कदाचन ॥६। इति

१। श्रीगङ्गादासो विरचिता छन्दोमञ्जर्य्याम् द्वितीय स्तवके सप्तादशाक्षरा वृत्ति शिखरिणी शार्दुलविक्रीडितश्च द्रष्टव्यम् (Vide Baharāmpur Ed pp 158, 190)।

पुनगु रुलघु नियमविशेषमाह पिङ्गले—

दीहा सजुओ परोबिन्दुजुत्तो पाडिओ चरणान्ते।
सो गुरुवक्कदुमत्तोऽअन्नो लहु होइ सुद्ध एक्क अल्लो (?) ॥७

अपवादा तरमाह—

इहिआरा विन्दुजुआ एओ सुद्धा वण्ण मिलिआ विलहु।
रहवञ्जणसजोए परे असेसम्पि होइ सविहास ॥८

पुनरपि विकल्पान्तरमाह—

जइ दीहो विअ वण्णो लहु जीहा पढइ सो वि लहु।
वण्णोवि तुरिअ पढिओ दो तिनि एक्क जाने हु ॥९

वाणीभूषणे—

मयोग-पूर्व सविसर्गकञ्च, दीघस्वरै सङ्गतमन्त्यग वा
विन्द्यादनुस्वारसमन्वितञ्च, गुवक्षर वक्रमिह द्विमात्रम ॥१०

सयोगपूर्वोऽपि लघु क्वचित् स्यात्,
क्वचित्तु प्रह्लादिगतो विभाषा।
एओ लघु प्राकृतके क्वचित्तु
ह ही तथा बिन्दुयुतो पठित्वा ॥११

किञ्च सरस्वतीकण्ठाभरणे—

यदा तीव्रप्रयत्नेन सयोगादेरगौरवम्।
न च्छन्दोभङ्गमप्याहुस्तदा दोषाय सूरय ॥१२

अत्र गुरुलघु सङ्केतमाह—

गकारो गुरुरेक स्याल्लकारो लघुरुच्यते ॥१३

वृत्तरत्नाकरे—

गुर्गश्च गुरुरेक स्याल्लस्त्वेको लघुरुच्यते ॥१४

किञ्च—

एकमात्रो भवेद्धस्वो द्विमात्रो दीघ उच्यते ।
त्रिमात्रोऽपि प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम् ॥१५ इति

अथ वर्णवृत्ताना गणानाह वाणीभूषणे—

मगणोस्त्रिगुरुस्त्रिलधुर्नगणो
भगणादिगुरुर्यगणादिलघु ।
गुरुमध्यग-जो लघुमध्यग र
सगणोऽन्तगुरुस्तगणोऽन्तलघु ॥१६

सङ्गीतपारिजाते—

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरव यान्ति मनौ गौरव लाघवे ॥१७

वृत्तरत्नाकरे—

सर्वगुर्मो मुखान्तलौ यरावन्तौ गलौ सतौ ।
ग्मध्यादिज्भस्त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिका ॥१८
म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरै ।
समस्तवाड्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥१९

आचार्य्योऽप्याह—

धी श्री स्त्री म्। व रा सा य्। का गु हा र्। व सु धा स्। सा ते क्व त्। क दा स ज। कि स्व द भ्। न ह स न्। ऽऽऽ म। ।ऽऽ य। ऽ।ऽ र।। ।ऽस। ऽऽ। त। ।ऽ।ज। ऽ।। भ। ।।। न।। लघु। ऽ गुरु। इति सङ्केत ।

अथ गणदेवता आह—

मयरसतजभनसञ्ज्ञा-,श्छन्दस्यष्टौ गणास्त्रिवर्णा स्यु ।
भूम्यम्बुवह्निवायु-व्योमार्कसुधाशुनागदेवास्ते ॥२०

पिङ्गले—

पुहवी-जल सिहि-पअणो गअण सूरोअ चन्दमा नाओ ।
गण अठ्ठ इट्ठवदेओ जह सख पिङ्गले कहिओ ।।२१

अथ मादि गणाना मित्रादिभावमाह—

मनौ सखायौ कथितौ भयौ भृत्यावुदीरितौ ।
उदासीनौ तजौ प्रोक्तौ सरौ शत्रू मताविह ।।२२

पिङ्गले—

मगण नगण दुहु मित्त हौइ एगण भगण होइ भिच्च ।
उआसीन जत दुअ उगण अवसिट्व उअरिनिच्च ।।२३

अथ गणाना फलान्याह—

म सम्पद वितनुते नगणो यशासि
श्रेय करोति भगणो यगणो जयञ्च ।
देशाद्विवासयति जो रगणो निहन्ति
राष्ट्र विनाशयति सस्तगणोऽर्थहन्ता ।।२४

पिङ्गलै—

मगण रिद्धि थिर कज्झ एगण सुहसम्पअ दिज्जइ
रगण मरण सम्पनइ जगण खरकिरण विसज्जइ ।
तगण सुण्णफल कहइ सगण सहदेश उवासइ ।
भगण ठरइ मङ्गल अनेक कवि पिङ्गल भासइ ।।२५
जतकव्वगाह दोहइ सुणहु नगण होइ पढमकखरइ ।
तसु विद्धि वुद्धि सव्व उफुरइ रणाउल दुत्तर तरइ ।।२६

वृत्तरत्नाकरे—

दुष्टा रसतजा यस्माद्धनादीना विनाशका ।
काव्यस्यादौ न दातव्या इति छन्दोविदु जगु ।।२७

यदा दैववशादाद्यो गणौ दुष्टफलो भवेत ।
तदा तद्दोष शान्त्यर्थं शोध्य स्यादपरोगण ॥२८

अथ दुष्टाक्षराणि तत्फलानि चाह—
हजध्रघ्नखभान् प्राहुर्दग्धवर्णान् विपश्चित ।
हजधा हितजीवनधनहरा नृपक्रोधकृद्रेफ ।
तनुपीडारुग्व्रणदायी धनखा भ इहातिदूरगतिदायी ॥२९

गीते विशेषमाह (सङ्गीतपारिजाते)—
उदग्राहे न गराश्चैवमन्तरे सतलास्तथा ।
आभोगे हटकाश्चैव नव वर्णान् परित्यजेत् ॥७०
(एते धनादिनाशका)

अत्रोद्ग्राहादि-निरूपणमाह (सङ्गीतशिरोमणौ)—
उद्ग्राह प्रथम पाद कथित पूवसूरिभि ।
ध्रुवत्वाच्च ध्रुवो मध्ये आभोगश्चान्तिम स्मृत ॥३१

हरिनायके—
ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरन्योन्तराभिध ॥३२
(गीतस्यावयवो धातुरिति)

वणदूषणे अपवाद (पारिजाते)—
देवता यदि वाच्या स्युर्दोषा एते भवन्ति न ।
माङ्गल्यो यदि शब्द स्यान्मनष्यार्थे न दोषभाक् ॥३३

भामहेनोक्तम्—
देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादि वाचका ।
ते सर्वे नैव निन्द्या॰ स्युलिपितो गणतोपि च ॥३४
लिपिवर्ण ।

अथ प्राकृतकाव्ये वर्णानिषेधमाह—

एओअ मलपुरओ स आवपुट्ठे हि वेविवण्णाउ।
कच्च तरग्गोअन्ता दहवण्णा पाउवेण हुअन्ति ॥३५

अथ मात्रावृत्त-गणानाह—

ज्ञेया सर्वादिमध्यान्ता गुरवोऽत्र चतुष्कला।
गणाश्चतुर्लघूपेता पञ्चचार्य्यादिषु संस्थिता ॥३६

ऽऽ सर्वगुरु। ऽ।। आदि। ।ऽ। मध्य। ।।ऽ अन्त। ।।।। लघु।

पिङ्गले—

गुरुजुअकण्णो गुरु अन्त करअल पत्तहरमिम गुरुमज्झो।
आइगुरुच्च सुचरणे विप्पोसच्चेहि लघुएहि ॥३७

वाणीभूषणे—

कण स्याद्गुरुयुगल, गुर्वन्त करतलो भवति।
गुरुमध्यम पयोधर इति ख्यातम्।
आदिगुरुश्च सुचरण चतुर्लघुर्द्विजवरो ज्ञेय ॥३८

पिङ्गलादौ मात्रागण निरूपण वहुप्रकारोऽस्ति बाहुल्यभयादत्र नोक्तम्।

अथ वृत्तजातिमाह—

पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्तजातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षर-संख्यात जातिर्मात्राकृता भवेत्[१] ॥३९

अन्येऽपि च—

वणमात्रा-विभेदेन छन्दो द्विविधमीरितम् ॥४०। इति

१। श्रीगङ्गादासो विरचिता छन्दोमञ्जर्य्यां प्रथम स्तवके चतुर्थश्लोकमिदम्। भावार्थसङ्गीपनी-टीका यथा—

वृत्त जातिश्च अक्षर-सङ्ख्यात
वृत्त अक्षरेण गुरु-लगु-भेदेन गुणितमित्यर्थ।
जातिर्मात्रा कृता भवेत् मात्रया रचितेत्यर्थ।

पादलक्षणमाह—

यथासमाप्ति भागस्य छन्दसा चरणो भवेत् ।।४१

अन्ये—

चतुर्थ पद्यभागस्तु पाद सद्भिनिगद्यते ।।४२

श्लोकतुर्य्यांश पाद इत्यथ अत्र भाग समचतुर्थांशो न ग्राह्य, किन्तु यावान् यत्रोच्यते तेनसमाद्धसमविषमाणा पादा सगहीता स्यु ।

अथ यतिमाह (वृत्तरत्नाकरे)—

यतिजिह्वोष्ठ विश्रामस्थान कविभिरुच्यते ।
सा विच्छेद विरामाद्यै पदर्वाच्या निजेच्छया ।।४३

किञ्च—

श्वेतमाण्डव्यादयस्तु यतिन मन्यन्ते । यदुक्त—

श्वेतमाण्डव्यमुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम् ।।४४

विशेषमाह भरत —

नियत पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ।
विराम-धृति-विच्छद विश्रामाद्यभिधायकै ।।४५
केवलैरपि पक्षाद्यर्वतिर्वाच्या मनीषिभि ।
न विना यति सौन्दर्य्य काव्य भव्यतर भवेत् ।।४६
जयदेव पिङ्गलश्च सस्कृते यतिमिच्छत ।
न माण्डव्य प्रभृतिभिर्यतिरत्रानुमन्यते ।।४७
गुणो विरति-रक्षाया यतिभ्रशेन दूषणम ।।४८। इति

छन्दोमञ्जर्य्या—

क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूवकृतिभि
पदान्ते सा शोभा व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धि श्रयति ता
यथा कृष्ण पुष्णात्वतुलमहिमा मा करुणया ।।४९। इति

अथ सम विषमनामन्याह—

अयुग्म विषम स्थानमयुगोजश्च तद्भवेत् ।
अनोजोयुक् च युग्मञ्च सम तत् परिकीर्त्त्यते ।।५०

अथ वृत्तत्रयनिरूपणमाह—

सममार्द्धसम वृत्त विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
सम समचतुष्पाद वृत्तमर्द्धसमन्तु तत्[1] ।।५१
आद्यस्तृतीयवद्‌यस्य द्वितीयस्तुर्य्यवदभवेत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पाद विषम परिकीर्त्तितम्[2] ।।५२

अत्र वृत्तानामयनप्रकारमाह—

आरभ्यैकाक्षरात् पादात्‌दकैकाक्षर-वर्द्धितै ।
पादैरुक्थादि-सञ्ज्ञ स्यात् छन्द षड्‌विशति गतम् ।।५३

तद् यथा—

उकथाऽत्युकथा तथा मध्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ।।५४
त्रिष्टुप् च जगती चापि तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्वा स्यादष्टिरत्यष्टिरित्यपि ।।५५
धृतिश्चातिधृतिश्चव कृति प्रकृतिराकृति ।
विकृति सस्कृतिश्चापि तथाभिकृतिरुत्कृति ।।५६
तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादि-दण्डका परिकीर्त्तिता ।।५७

---

१ । श्रीगङ्गादासो विरचिता छन्दमञ्जार्य्याम्—
सम-मर्द्धसम वृत्त विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
सम समचतुष्पाद भवत्यर्द्धसम पुन ।।

२ । छन्दोमञ्जरी ग्रन्थे पाठभेदो यथा—
आदिस्तृतीयवदयस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत् ।
भिन्न-चिह्न चतुष्पाद विषम परिकीर्तितम ।।

अथ वण-प्रस्तार —

पादे सर्वगुरौ गुरो प्रथमत कुर्यादधस्ताल्लघु
शेषन्तूर्ध्वसमानक विरचयेदूने गुरूनपयेत् ।
पाद सवलघुन यावदुदियात्तावद्विदध्यादिद
प्रस्तार खलु वणवृत्त निपुणैरेष स्मृत पण्डितै ॥५८

अथ वर्णवत्तप्रभेद पङ्क्तिद्वयेनाह—

आद्यामेकादिभिद्व्याद्यैद्वितीया द्वितै ।

छन्द कोस्तुभे—

भर पूर्वामेकाद्यैद्व्याद्यैर्द्विगुणैद्वितीयाञ्च ॥५९

(पूवा प्रथसा पङ्क्तिमेकाद्यैरेकद्वित्र्यादिभिरङ्कैभर द्व्यादिभि-द्विगुणितैरङ्कैद्वितैयाञ्च पङ्क्ति भर पूरयेत्यर्थ ।)

अथोट्टनिका—

वर्णच्छन्द	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
छन्द प्रभेद	२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	५१२	१०२४	२०४८

—इत्यादि

[१]

॥ अथ मात्रा-प्रस्तारः ॥

विषमकलो लघुपूर्व सवगुरु समकलो भवेत् पाद ॥६०

[अत्र पादस्थापन द्वेधा भवति, समकलस्य पादस्य सर्व गुरव स्थाप्या , विषमकलस्य तु एको लघुस्ततो गुरव इति ।]

तत प्रस्तार-प्रवृत्ति यथा—

दत्वाध प्रथमगुरोर्लघ विदध्या
दूर्द्ध्वस्थै किल सदृशानि शेषकाणि ।
ऊने स्याद्गुरुलघुरेष मात्रिकाणा
प्रस्तार सकललघुर्न यावदङ्घ्रि ॥६१

किञ्च—

अत्र द्वित्रिचतु -पञ्चषटकादीना विनिमभे ।
प्रस्तार खलु मात्राणा पादाना नागनायक ॥
तद्भेदा द्वित्रि पञ्चाष्ट थयोदश मुखा क्रमात् ॥६२

मात्राछन्द	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
मात्रा प्रभद	१	२	३	५	८	१३	२१	३४	५५	८९	१४४	२३३

अथ पङ क्तिद्वये मात्रावृत्त प्रभेदमाह—

एकाद्यङ्कै प्रथमामुद्दिष्टाङ्कैभरेद्दि तीयाञ्च ॥६३। इति

[प्रथमा पक्तिमेकाद्यङ्कैरेकद्वित्रिचतुरादिभिरङ्कै भरेत् पूरयेत, द्वितीया पक्तिमुद्दिष्टाङ्कैरेकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशेकविशत्यादिभिभरेदि त्यर्थ] ।

अथाङ्कसज्ञामाह—

ख शून्य विधुरेक स्यान्नेत्र पक्षौ द्विके स्मृतौ ।
त्रिके शिखिगुणा वेदाब्धियुगानि चतुष्टये ॥६४

शरा भूतानि करणानि च प्रोक्तानि पञ्चके ।
ऋतवो गुहवक्त्राणि रसाश्च षड् दीरिता ॥६५

स्वराश्च मुनि लोकाश्च सप्तेह परिकीर्त्तिता ।
भोग्यङ्गवसवोऽष्ट स्युर्नव रन्ध्रग्रहा स्मृता ॥६६

दिशो दशैकादश स्यु शिवा द्वादश सूर्य्यका ।
चतुदशात्र भुवनान्येवमाहुर्मनीषिण ॥६७

इति सज्ञानिबन्धादय ।

[२]

॥ समादि-वृत्तम ॥

अथ सममर्द्धसम वृत्तमित्युक्तक्रमप्राप्त समवृत्तभेदास्तावदाह—

(१)

तत्रैकाक्षरोकथा यथा—श्रीछन्द ग्श्री [चतु पाठात्पद्यपूत्ति]

पिङ्गले—सी सो जगो।

वाणीभूषणे—यद्गो, सा श्री।

उदाहरण—श्री स्ते सा स्ताम्। यथा वा—कृष्ण वन्दे।१

मधु। महु। लहु। यथा—मधु पिव।२। अत्र द्विभेद।

(२)

द्वचक्षरात्युक्था—गौ स्त्री।

उदाहरण यथा—गोपस्त्रीभि कृष्णो रेमे॥३

सारु एह गोरि रेह। उदाहरण—रक्ष कृष्ण मा मुकुन्द॥४

एवमग्रे उदाहरणानि कल्प्यानि। द्वचक्षरस्य चत्वारो भेदा, प्रस्तारक्रमाद्बोध्या।

(३)

त्र्यक्षरा मध्या यथा—

मो नारी[१]॥५

रो मृगी[२]॥६

उदाहरण यथा श्रीगङ्गादासो विरचिता छन्दमञ्जरी-ग्रन्थे—

१। गोपाना नारीभि।
श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो व॥

२। सा मृगीलोचना।
राधिक श्रीपते॥

(४)

चतुरक्षरा प्रतिष्ठा यथा—

ग्मौ चेत कन्या[१] ॥७

नगि सती[२] ॥८

(५)

पञ्चाक्षरा सुप्रतिष्ठा यथा—

सलगै प्रिया[३] ॥९

भ्गौ गिति पङ्क्ति[४] ।१०

(६)

षडक्षरा गायत्री यथा—

द्विया सोमराजी[५] ॥११

शशिवदना न्यो[६] ॥१२

त्यो चेत्तनुमध्या[७] ॥१२

१। भास्वद् कन्या सैका धन्या ।
यस्या कुले कृष्णोऽखेलत ॥

२। मुररिपो तव पद ।
तमति सा ननु सती ॥

३। व्रजसुभ्रुवो विलसत्कला ।
अभवन् प्रिया मुरवैरिण ॥

४। कृष्णसनाथा तणकपङ्क्ति ।
यामुन कच्छे चारु चचार ॥

५। हरे ! सोमराजी समा ते यश श्री ।
जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्य धकार ॥

६। शशिवदनाना व्रजतरुणीना ।
अधर सुधोमि मधुरिपुरच्छत ॥

७। मूर्तिमुरशत्री रत्यद्भुत रूपा ।
आस्ता मम चित्ते नित्य तनुमध्या ॥

तसौ चेद्वसुमती ॥१४

(७)

सप्ताक्षरोष्णिग् यथा—

मरगा हंसमाला ॥१५

ननगि मधुमती[1] ॥१६

चूडामणिस्तभगा ॥१७

म्सौ ग स्यान्मद लेखा[2] ॥१८

(८)

अष्टाक्षरानुष्टुप यथा—

मो मो गो गो विद्युन्माला[3] ॥१९

चित्रपदा यदि भौ गौ[4] ॥२०

ग्लौ र जौ समानिका तु[5] ॥२१

प्रमाणिका जरौ लगौ[6] ॥२२

उदाहरण छन्दोमञ्जरी-ग्रन्थे—

१। रविदुहितृतटे वनकुसुमतति ।
व्यधित मधुमती मधुमथन मुद ॥

२। रङ्गे वाहुविरुग्नाद्दन्तीन्द्रामदलेखा।
लग्नाभुमुरशत्रौ कस्तुरीरसचर्च्चा ॥

३। वासोवल्ली विद्युन्माला वहश्रेणी शाक्रश्चाप ।
यस्मिन् सस्तात् तापोच्छित्त्यै गोमध्यस्थ कृष्णाम्भोद ॥

४। यामुन सैकत देशे गोपवधूजलकेलौ ।
कसरिपो गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात् ॥

५। यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तडागसद्म।
धी समानिका परेण नोचितात्र मत्सरेण ॥

६। पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रि-पद्मयो ।
श्रुतिस्मृति प्रमाणिका भवाम्बुराशि-तारिका ॥

भात्तलगा मानवकम्[१] ॥२३
नाराचक तरौ लगौ ॥२४
पद्ममाला च रौ द्वौ गौ ॥२५
सुचन्द्राभा यरौ ग्लौच ॥२६
सुविलासा सरौ ग्लौ हि ॥२७

(९)

नवाक्षरा वृहतौ यथा—

स्यान्मणिमध्य चेद भमसा २८
सजरैर्मु जङ्गसङ्गता ॥२९
रान्नसाविह हलमुखी ॥३०
भुजगशिशुसृता नौ म[२] ॥३१

(१०)

दशाक्षरा पक्तिर्यथा—

नरजगै भवेन्मनोरमा[३] ॥३२
त्वरितगतिश्च न ज न गै ॥३३
रुक्मवती सा यत्र भमौ स्गौ ॥३४
ज्ञेया मत्ता म भ स ग-सृष्टा[४] ॥३५

उदाहरण यथा—

१ । चञ्चलचूड-ञ्चपलैवतसकुल केलिपर ।
ध्याय सखे ! स्मेरमुख न दसुत माणवक ॥
२ । ह्लदतटनिकटक्षौणी भुजगशिशुसता यासीत् ।
मुररिपु-दलिते नागे व्रजजनस्युखदा साभूत् ॥
३ । तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनीविलासत ।
मुररिपोस्तनु पुनातु व सुकृतशालिना मनोरमा ॥
४। पौत्वा मत्ता मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।
उद्दीव्यन्ती व्रजजनरामा कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥

जा रगौ मयूरसारिणी स्यात् ।।३३

म्नौ यूगौ चति पणवनामेदम् ।।३७

(११)

एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् यथा—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग [१] ।।३८

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ [२] ।।३९

[एतयोश्चरण साङ्कर्यै रुपजाति भेदा]

तथाहि सरस्वतीकण्ठाभरणे—

अनन्तरोदित लक्ष्मभाजौ

पादौ यदीयावुपजातयस्ता ।

इत्थ किलान्यास्वपि मिश्रितासु

स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम [३] ।।४०

वाणीभूषणे—

उपेन्द्रवज्रापद सङ्गतानि

यदीन्द्रवज्रा-चरणानि च स्यु ।

तदोपजाति कथिता कवीन्द्रै-

र्भेदा भवतीह चतुदशस्या ।।क

रत्नाकर-टीकाया—

एके च पादे चरणद्वये वा

पादत्रये वान्यतरस्थितश्चेत् ।

तयोरिहान्यत्र तदोहनीया-

श्चतुर्दशोक्ता उपजातिभेदा ।।ख

उदाहरण यथा—

१ । गोष्ठे गिरि सव्यकरेण धत्वा' प्रभति ।

२ । छदोमञ्जरी-ग्रन्थे पाठभेद —

उपेद्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ।

३ । छन्दमञ्जर्य्यां पाठभेद —

वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ।

उपजातीना नामान्यह वाणीभुषणे—

कीर्त्तिर्वाणी माला साला हसी माया जाया बाला ।
आद्रा भद्रा प्रेमा वामा ऋद्धि बुद्धिस्तसोमारया ।।ग

पुन पिङ्गल प्रदीपे—

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे सयुते च परस्परम् ।
वातोर्मीशालिनी चेति तथैव मिलिते उभे ।।घ
तथा वशस्थविलया इन्द्रवशा च सङ्गता ।
परस्पर क्रमाज्ज्ञया स्वागतया रथोद्धता ।।ङ
स्वस्वप्रस्तारतश्चात्र स्वल्पभेदास्तथैव हि ।
अन्यच्च मिश्रित युक्त पठन्तीहोपजातिषु ।।च
पदेन च पदाभ्याञ्च पदैरिह हि योजनम ।
प्रस्तारक्रम एषोऽत्र मया सम्यक् प्रदर्शित ।।छ

अथोट्टालिका—

[सङ्कत —इ - इन्द्रवज्रा उ=उपेन्द्रवज्रा]

१ । कीर्त्ति —उ इ इ इ , २ । वाणी—इ उ इ इ
३ । माला—उ उ इ इ , ४ । साला—इ इ उ इ
५ । हसी —उ इ उ इ , ६ । माया—उ उ उ इ
७ । जाया—इ उ उ इ , ८ । बाला—इ इ इ उ
९ । आद्रा—उ इ इ उ , १० । भद्रा —इ उ इ उ
११ । प्रेमा—उ उ इ उ १२ । वामा—इ इ उ उ
१३ । ऋद्धि—उ इ उ उ , १४ । बुद्धि—इ उ उ उ ।

वातोर्मी सा मभता गौ च यत्र ।।४१
मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकै ।।४२
एतयोश्चरण साङ्कर्य्यैरुपजातिभदा]

स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ॥४३

रात्परैर्नरलगै रथोद्धता ॥४४

[एतयोश्चरण-साङ्कर्य्यैरुपजातिभेदा]

दोधकमिच्छति भत्रितयाद् गौ ॥४५

नजजलगैर्गदिता सुमुखी ॥४६

मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता ॥४७

ननसगगुरु रचिता वृत्ता ॥४८

ननरल-गुरुभिस्तु भद्रिका ॥४९

श्यो युदीरिता रजौ रलौ गुरु[१] ॥५०

स्यादनुकूला भत नगुगाश्चेत्[२] ॥५१

स्यान्मोटकन्तु त ज जाश्च लगौ[३] ॥५२

(१२)

द्वादशाक्षरा जगती यथा—

वदन्ति वशस्थविल जतौ जरौ[४] ॥५३

तच्चेन्द्रवशा प्रथमाक्षरे गुरौ[५] ॥५४

छन्दोमञ्जर्य्यां उदाहरण यथा—

१। यस्य कीतिरिन्दुकुन्दचन्दनश्ये यशेषलोकपावनी सदा।
जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा, त भजामि भावगम्यमच्युत ॥

२। वल्लववेशा मुररिपुमूर्तिर्गोपमृगाक्षीकतरतिपूर्ति ।
वाञ्छितसिद्ध्यै प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥

३। रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलञ्चानूर महाभट मीटनक ।
य केलिलवेन चकार स मे ससारपु प्रतिमोटयतु ॥

४। विलासवशस्थविल मुखानिलै, प्रपूर्य्य य पञ्चमरागमदगिरन् ।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिना, जहार मान स हरि पुनातु व ॥

५। दैत्येन्द्रवशाग्निरुदीर्णदीधिति
पीताम्बरोऽसौ जगता तमोहर ।
यस्मिन् ममज्जु शलभा इव स्वय
ते कस चानूरमुखा मखद्विष ॥

[एतयोश्चरण साङ्कर्यादुपजातिभेदा]

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ ५५

रसैजसजसा जलोद्धतगति ॥५६

चतुजगण वद मौक्तिकदाम ॥५७

इह तोटकमम्बुधि सैगदितम् ॥५८

वसुयुगविरतिर्नोन्यौ पुटोऽयम ॥५९

कीत्तितषा चतूरेफिका स्रग्विनी ॥६०

नय सहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥६१

इह वद तामरस नजजा य ॥६२

भवति नजावथ मालती जरौ ॥६३

भुजङ्गप्रयात भवेद्यैश्चतुभि ॥६४

त्यौ यौ मणिमाला छि ना गुहवक्त्रै [1] ॥६५

विभावरीति सा जरौजरौ यत ॥६६

(पञ्चचामरमित्यन्ये)

इह भवेन्नभजरै प्रियम्वदा ॥६७

घीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ॥६८

ननभर-रचिता कथितोज्ज्वला ॥६९

अब्ध्यङ्गै स्याज्जलधरमाला म्भसमा ॥७०

भुवि नवमालिनी नजभयै स्यात् ॥७१

(१३)

त्रयोदशाक्षरातिजगती यथा—

त्र्याशाभिम न ज र गा प्रहर्षिनीयम् ॥७२

तुरग-रस यतिनौ ततौ ग क्षमा ॥७३

१। पाठभेद —

त्यौ त्यौ 'मनिमाला' च्छिना गुहवक्त्र ।

प्रभवति ननससगैरिह चण्डी ॥७४
भवति भुवि ननससैगौगुरुर्गौरी ॥७५
स ज सा ज गौ च यदि मञ्जुभाषिणी ॥७६
जतौ सजौ गो भवति सधिवार्षिणी ॥७७
नन तत गुरुभिश्चन्द्रिकाश्वत्तुभि ॥७८
इह नन्दिनी सजससैगुरुयुक्तै ॥७९
भवति मृगेन्द्रमुख नजौ जरौग ॥८०

(१४)

चतुदशाक्षरा शक्करी यथा—
ननरसलघुगै स्वरैरपराजिता[1] ॥८१
ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौग[2] ॥८२
न न भ न लगिति प्रहरणकलिका ॥८३
मस्तो नो मो गौ गादता वासन्तीयम्[3] ॥८४
इन्दुवदना भजसनै सगुरुयुग्मै ॥८५
स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ॥८६

(१५)

पञ्चदशक्षरातिशर्क्करी यथा—
द्विहतहयलघुरथ गिति शशिकला[4] ॥८७

छदमञ्जरीग्रन्थे पाठभेद —
१। न न र स ल गिति स्वरैरपराजिता।
२। ज्ञेय वसन्ततिलक त भ जा ज गौ ग।
३। मात्तो नोमो गौ यदि गदिता वासन्तीय।
४। गुरुनिधन मनुलघुरिह शशिकला।

स्रगिह भवति रस नरकयतिरियम्[१] ॥८८
वसुमुनि यतिरिह गुणमणिनिकर[२] ॥८९
ननमयय-युतेय मालिनी भोगिलोकै ॥९०
भवति नयौ भजौ र-सहितौ प्रभद्रकम् ॥९१
सजना नयौ शरदशक विरतिरेला ।.९२
एकन्यूनौ विद्युन्माला-पादौ चेल्लीलाखेल ॥९३
विपिनतिलक न म न रेफयुग्मैभवेत् ॥९४
म्रौ मो यौ चेद्भवेता सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा[३] ॥९५
तूणक समानिका-पदद्वय विनान्तिमम् ॥९६
छन्दो भवेत्तभजजैरयुतैमृ दङ्गकम् ॥९७
भवत सजौ ससयुतौ वृषभस्ततो य ॥९८

(१६)

षोडशाक्षराऽष्टियथा—

चित्रसज्ञमीरित समानिका-पदद्वयन्तु ॥९९
प्रमाणिका-पदद्वय वदन्ति पञ्चचामरम ॥१००
भात्समहनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥१ १
नजरभभेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ॥१०२
यमौ न स्रौ गश्चेत् प्रवरललित नाम वृत्तम्[४] ॥१०३
नजभजरै सदा भवति वाणिनी गयुक्तै ॥१०४

१। स्रगिय मपि च रस नव-रचित यति ।
२। वसुमुनि यतिरिति मनिगुण-निकर ।
३। म्रौमश्चेद्यौ भवेता सप्ताष्टकैश्चप्द्रलेखा।
४। यमौ न स्रौ गश्च (प्रबरललित) नाम वृत्त ।

द्विगुणित बसुलधुभिरचलधृतिरिह ॥१०५

पञ्चभकार-कृताश्वगतियतिरन्तगुरु ॥१०६

गरुडरुत नजौभजतगा यदा स्युस्तदा ॥१०७

(१७)

सप्तदशाक्षराऽत्यष्टियथा—

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलाग शिखरिणी ॥१०८

यदि भवतो नजौ भजजलागुरुर्नर्दटकम ॥१०९

हयऋतुसागरैयतियुत वनकोकिलकम्[१] ॥११०

मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसहयैर्मो[२] भनौ तो गयुग्मम् ॥१११

वेदत्वश्वैमभनमयलागश्चेत्तदा हारिणी ॥११२

समदविलासिती नजभजैभ लगैरिनशरै ॥११३

(१८)

अष्टादशाक्षरा धतिर्यथा—

स्यादभूतत्वश्वै कुसुमितलतावेल्लितामतौ नयौ यौ ॥११४

दश वसु-विरतिर्ननौरैश्चतुभिर्युतौ चेल्लता ॥११५

त्र्यधिकदश यतिर्ननौ रौ भवेता ररौ तारका ॥११६

म सो ज सतसा दिनेश ऋतुभि शार्दूललललितम् ॥११७

सौं जयौ भरस युतावृतुवाणाश्वैर्हरक्रन्तनम ॥११८

ऊनविंशत्यक्षरातिधृतियथा—

रसत्वश्वैर्य्मौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥११९

भवेत् सैवच्छाया तयुग-गयुता स्याद् द्वादशान्ते यदा ॥१२०

१। सप्तभि षड्भिश्चतुभिश्च यन्तिश्चेत्तादा नर्दटकमेव कोकिलक वद कधया वनकाकिलकयित्यन्ये ।

२। पाठभेद —

'मन्दाक्रान्ताऽम्वुधिरसनगर्मो '।

सूर्य्याश्वैर्यदि म सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम्[1] ॥१२१
मो गो नौ तौ गौ शरहयतुरगै फुल्लदाम प्रसिद्धम् ॥१२२
भौ जतौ तस्तगुरुकौ यदादिग्ग्रहच्छेदभाग् वल्लकी ॥१२३

(२०)

विंशत्यक्षराकृतिर्यथा—

सजजा भरौ सलगा यदा गदिता[2] तदा किल[3] गीतिका ॥१२४
त्रीरजौ गलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वत्त नाम ॥१२५
रसाश्वाश्व शोभा यमननततगा गश्च विद्भिर्निरुक्ता[4] ॥१२६

(२१)

एकविंशत्यक्षरा प्रकृतिर्यथा—

म्रभ्नैर्याना त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् ॥१२७
नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ॥१२८

(२२)

द्वाविंशत्यक्षराकृतिर्यथा—

मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो वसुभुवन यतिरियि भवति हंसी ॥१२९
भौ नरना रनावथगुरुर्दिगर्कविरम हि भद्रकमिदम् ॥१३०
सप्तभकारयुतैक[5] गुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ॥१३१
सजता ससौ ररौग फणितुरङ्गहय स्यान्महास्रग्धराख्या ॥१३२

१। पाठभेद —

'अर्काश्वैर्मसजस्ता सगुरव शार्दूलविक्रीडित'।

२। कथिता वा। ३। खलु वा

४। पाठभेद —

रसाश्वाश्वै शोभा नयुगलजठरा
मेघविस्फूर्ज्जिता चेत्।—छन्दोमञ्जर्य्याम्

५। छन्दोमञ्जर्य्या पाठभेद —

सप्तभकारयतैक ।

त्रयोविंशत्यक्षरा विकृतिर्यथा—

नजभजभा जभौ लघुगुरू चैनिगदितेयमद्रितनया[1] ॥१३३

यदिह नजौ भजौ भजभलगास्तदाश्वललित हराकयतियुक ॥१३४

(२४)

चतुर्विंशत्यक्षरा संस्कृतिर्यथा—

भूतमुनीनैयतिरिह भतनास्भौ[2] भनयाश्च यदि भवति तन्वी ॥१३५

(२५)

पञ्चविंशत्यक्षराऽभिकृतिर्यथा—

क्रौञ्चपदा भ्मौस्भौ ननना नगा

रिषुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत् ॥१३६

(२६)

षड्विंशत्यक्षरोत्कृतिर्यथा—

वस्वीशाश्वच्छेदोपेत ममतनन—

युगरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥१३७

मोना षट् सगुगिति यदि नव रम-

रस शरयतियुतमपयाहाख्यम् ॥१३८

[एतनि अष्टत्रिंशदधिकशतच्छन्दांसि]

---

१ । उदाहरणन्तु—

खरतरशौर्य्यपावकशिखापतङ्गनिभग्नवृप्त दनुजो जलधिस्युताविलास वसति

२ । भतनासभौ ?

३ । 'क्रौञ्चपदा'स्याद्भोमसभाश्चेदिषुशरवसुमुनियतिरिन-लघुगैं' इति छन्दमञ्जर्य्याम् ।

॥ अथ दण्डका ॥

यदिह नयुगल तत सप्तरेफास्तदा 'चण्डवृष्टिप्रपातो' भवेद् दण्डक [१] ॥१

प्रतिपद-विवृद्धरेफा [२] स्युरम्भोऽर्णव व्याल-जीमुत लीलाकरोद्दाम-शङ्खादय [३] ॥२-८

एकोनसहस्राक्षरा यावत पादो भवेत् यथेष्टकल्पिताभिधाना दण्डका भवन्ति। तद् यथा-

'एकोनसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकान्द्व य प्रोक्त ।
वर्णत्रिकगणवृद्ध्यान द्वितीया महामतिभिरिति ॥

अथ प्रचितक —

प्रचितकसमभिधो धीरधीभि स्मृतो दण्डको न-द्वयादुत्तरै सप्तभिर्यै [४] ॥९

अशोकपुष्पमञ्जुरी—

यत्र दृश्यते गुरो परो लघु क्रमात् स कथ्यते वुधैरशोकसुम मञ्जरीति [५] ॥१०

१। उदाहरण यथा—

प्रलयघनघटा-महारम्भमेघवली-चण्डवष्टिप्रपाताकुल गोकुल सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवद्धन नाम शैल दधल्लीलया कमल-नयन रक्षरक्षेति प्रमोदाय व ।

२। 'प्रतिचरणविवृद्धरेका' वा।

३। उदाहरण यथा—

जय जय जगदीश विष्णो हरे राम, दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्द नारायण । वोद्धव्यानि ॥

४। मुरहर यदुकुलाम्भोधिचन्द प्रभो देवकीगभरत्न प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥

५। पाठभेद —'यत्र दृश्यते स उच्यते वुधै'रशोकपुष्पमञ्जरीति'।

उदाहरण यथा—मूर्द्धि चारुचम्पकस्रजासलीलवेष्टन लसल्लबङ्ग चारुचन्द्रिका कचषु-- -मधुविहर्तुमत्र ॥

कुसुमस्तवकम—

सगण सकल खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्वि वुधा कुसुम-स्तवकम्[१] ।।११

अनङ्गशेखर —

लघुगुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैष दण्डको भवत्यनङ्ग-शेखर ।।१२

मत्तमातङ्गलीलाकर —

यत्र रेफ पर स्वेच्छया गुम्फित, स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्ग-लीलाकर ।।१३

त्रटोदश दण्डका ।

(अपरे वाहुल्यभयान्नोक्तम्)

इति समवृत्त निणय ।

।। अथार्द्धसममुवृत्तदाह्रियते ।।

उपचित्रम्—

विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्[२] ।।१।।

(द्वि पाठात् पद्यपूर्त्ति)

वेगवती—

विषमे प्रथमाक्षरहीन दोधकमेव हि वेगवती स्यात्[३] ।।२

---

१ । उदाहरणं यथा—

विरराज यदीयकर कनकद्युतिवन्धुरवामसदश कुचकटमलगो भमर प्रकरेण यथावत्तमूतिरशकलताविकसत्कुसुमस्तवक । मदीयहृदम्वुज-मध्यगत । —इति छ दोमञ्जरी

२ । विषम इति । विषम दले प्रथम ततीयपादे स स स स ल गा भवन्ति । युजि युग्मदले द्वितीय चतुथपादे भ भ भ ग गा भवन्ति तदा उपचित्र भवति । अत्र द्विरावत्त्या श्लोक पुरयितव्य ।

३ । विषम इति विषमे प्रथमे तृतीये च पादे लघुद्वयम् च भवति, द्वितीये चतुर्थे च भगणत्रय गुरुद्वय च स्यात्तदा वेगवती छन्द ।

मालभारिणी—

विषमे समजा गगौ समे चेत सभराद य किल मालभारिणी स्यात्[१] ॥३

द्रुतमध्या—

भ-त्रयमोजगत गुरुकौ चेत् युजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या ॥४

केतुमती—

विषमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गु ॥५

आख्यानकी—

आख्यानकी तौ जगुरूगमोजे जतावनोज जगुरु गुरुश्चेत ॥६

विपरीताख्यानकी—

जतौ जगौ गो विषमे समे स्यात्तो जगौ ग एषा विपरीतपुर्वा ॥७

अपरवक्त्रम्—

अयुजि ननरला गुरु समे यदपरवक्त्रमिद नजौ जरौ[२] ॥८

पुष्पिताग्रा—

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा[३] ॥९

१। पाठभेद—

विषमे ससजा यदा गुरु चेत् सभरा येन तु 'मालभारिणी'-यम्।

२। अयुजीति। अयुजि प्रथम-ततीयपादे यत् यदि, न न र ल गा भवन्ति। समे द्वितीय-चतुथपादे न ज ज र भवन्ति तदा इद अपरवक्त्र भवति।

३। अयुजि प्रथम ततीयपादे यदि न र या भवन्ति। युजि द्वितीय-चतुथपादे न ज ज र गा भवन्ति तदा पुष्पिताग्रा भवति।

—इति छन्दोमञ्जरी

यवमती—

स्याद्‌युग्मके रजौ रजौ ममे तु जरौ जरौ गुरुर्यवात परा यतीयम ॥१०

(अन्येषा वाहुल्यभयान्नोक्तम)

इत्यर्द्धसमानि ।

॥ अथ विषमवत्तम ॥

विषमवत्तानि खलु त्रिविधानि भवन्ति उद्‌गना-पदचतुरूर्द्धो वस्थितप्रचुपितभेदात् । तेष्‌द्‌गता भेदान्नाह—

उद्‌गता—

प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यत परम्[१] ।
यद्यथ भनभगा स्युरथो, सजसा जगौ च भवतीयमुदगता[२] ॥
यद्यथ भनजलगा स्युरथो इति तृतीय क्वचित् ॥१

सौरभकम—

त्रयमुद्‌गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा ।
जायते रनभगैग्रथित कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम्[३] ॥२

ललितम्—

नयुग सकारयूगलञ्च भवनि चरण ततीयकम् ।
तदुदितमुरुमतिभिललित यदि शेषमस्य सकल यथोद्‌गता[४] ॥३

इत्युदगताभदा ।

---

१ । पाठभेद —‘नसजगुरुकाण्यनन्तरम (—छन्दोमञ्जर्य्या) ।

२ । प्रथमे आद्यपादे यदि स ज स ला भवन्ति, तदनन्तर द्वितीयपादे यदि न स ज गा भवन्ति अथानन्तर ततीयपादे यदि भ न भ गा स्यु, अथो अनन्तर चतुथपादे यदि स ज स ज गा भवन्ति तदा इय उद्‌गता भवति ।

३ । त्रयमिति पदानामित्यथ । तानि च प्रथम द्वितीय-चतुथ-रूपाणि ततीय पद पाद यदि र न भ गैं ग्रथित सत् अन्यथा जायते तदा ईदृशमेतत सौरभक कथयन्ति ।

४ । नयुगमिति । यदि ततीय चरण न द्वययुक्त भवति शेष सकल चरण उद्‌गतावद्‌भवति तत्तदा इद उरुमतिभि कविभिललित उदित ।

॥ अथ पदचतुरूर्द्ध्वम् ॥

आद्यो पादोऽष्टाभिवर्णैस्ततोऽन्ये चतुरक्षरै क्रमाद्वृद्धा ।

पादा यस्य तृतीयाद्या षटपञ्चाशद्वर्णा यत्र ।

तदिह विवुधजनैरुक्त पदवतुरूर्द्ध्वं नाम वृत्तम् ।१

[अत्र वर्णागुरुलघुरूपास्तिलतण्डुलवन्मिश्रिता वोध्या । अपरेषा नोक्तमत्र वाहुल्यभयात्]

इति पदचतुरूर्द्ध्वम् ॥

॥ अथोपस्थितप्रचुपितम् ॥

म्भौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरीक्ष्यते खलु यस्मिन्

त्रितय सनजरगास्तथा ननौ स ।

अथ नननयुत-जय

प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थित-पूवम् ॥१

[त्रितय द्वितीयाद्याङ घ्रित्रयमिति। अपरेषा वाहुल्यभयान्नोक्तम् ।]

इत्थुपस्थितप्रचुपितम् ।

इनि बिषमवृत्तनिर्णय ।

॥ अथ वक्त्रप्रकरणमाह ॥

भवत्यद्धसम वक्त्र विषमञ्च कदाचन ।

तयोर्द्वयोरुपान्तेषु[१] छन्दस्तदघुनोच्यते ॥

वक्त्रछन्द —

वक्त्र नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्[२] ॥१

१। 'तयोर्द्वयोरुपा तेऽत्र' वा।

२। पाठभेद —

वक्त्र युग्भ्या मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यात ।

अत्र द्विरावृत्या श्लोक पूरयितव्य ।

—छन्दोमञ्जरी

(आद्यात् प्रथमाक्षरात परौ नसौ न स्याताम , एव चतुर्भि पादैर्वक्त्र छन्द स्यात प्रसिद्धम्। अनुष्टुबित्याप्रकरण, तेनाप्टमोऽपि वण प्राप्त)।

पथ्यावक्त्र—

युजोर्जेन सरिद्‌भर्त्तु पथ्यावक्त्र प्रकीर्त्तितम्[१] ॥२

(शेषौ पादौ वक्त्रवत्)

विपरीतपथ्यावक्त्रम—

ओजयोर्ज्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ॥३

(शेषौपादौ वक्त्रवत)

चपलावक्त्रम्—

चपलावक्त्रमयुजोनकारश्चत् पयोराशे ।४

(शेषौ वक्त्रवत्)

युग्मविपुला—

यस्या ल सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥५

(यस्यामनुष्टुभि युग्मे पादे सप्तमो वर्ण लघुर्भवति शेषौ पादौ वक्त्रवत्)।

विपुला—

सैव तस्याखिलेष्वपि ॥६

(सैव तस्याचार्य्यस्य मते लघुसप्तमैश्चतुर्भिरपि पादविपुला छन्द स्यादित्यर्थ)।

१। पाठभेद —

युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्र प्रकीर्तितम्।

—छन्दोमञ्जरी

भविपुला—

भेनाब्धितो भाद्विपुला ॥७

(अयुजोरित्यापूर्त्तेरनुवर्त्त्य, युजोस्तु सप्तमलघुत्वमस्त्येवेति वोध्यम्। एवमग्रिमेषु च)।

रविपुला—

इत्थमन्यारश्चतुर्थात् ॥८

नविपुला—

नोऽम्वुधेश्चेन्नविपुला ॥९

तविपुला—

तोऽब्धेस्तपूर्वान्या भवेत ॥१०

इति वक्त्रनिणय ॥

॥ अथ मात्राछन्द ॥

एकद्वित्रिचतु पञ्चषट्मात्रा प्रस्तारक्रममुल्लङ्घ्य प्रथमत आर्यामाह। वृत्तरत्नाकरे मात्रावृत्त—

लक्ष्मैतत सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे ज।
षष्ठो जोश्च नलघु वा[1] प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्याया ॥
षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च स यतिपदनियम।
चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो ल ॥

श्रुतवोधे—

यस्या पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयमपि[2]।
अष्टादश द्वितीये तूर्य्ये पञ्चदश सा चार्या[3] ॥

१। 'षष्ठोऽत्र न लघु वा' इति वा पाठ।

२। पाठभेद —

द्वादशमात्रा स्थित स्ततीयेऽपि।

३। अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश सार्य्या। —व्याख्यानकौमुदी द्रष्टव्यम्।

पिङ्गले—

पढ ुम वारहमत्ता रीए अठ्ठारहे हि सजुत्ता ।
जह पढ ुम तह तीअ दह पञ्चरिहूसि आगाहा ।।
सत्तगणा दीहान्ता जोणलहुच्छष्टठ नेह जो विषमे ।
तह गाहे विअ अक्षे[1] छट्ठ लहुअ विआनेहु ।।

वाणीभूषणे—

सप्ततुरगा सदीर्घा षष्ठे जगणो द्विजोथवा भवति ।
षष्ठ लघु तु वदने विषमे जगणो न गाथाया ।।

[सप्ततुरगा सप्त चतुष्कलगणा, द्विजश्चतुलघुगण , यतिस्तु पूर्वोक्तम। उदाहरणम्—

जेण विणा ण जिविज्जइ, अणु निज्जइ-सोक आवराहोवि ।
पत्तेवि ण अरभा हे, भण कसस णवल्लहो अग्गि ।।१

यथा वा—

वृन्दावने तु सलील वलगुद्रुम्काण्डनिहित तनुयष्टि ।
स्मेरमुखापित वेणु, कृष्णो यदि मनसि क स्वग ।।

तद्भेदानाह—

पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।
गीत्युपगीत्युदगीतय आर्या गीतिश्च नवधार्या ।।

---

१ । अह्मे ?

२ । (क) पथ्या १ । विपुला २ । चपला ३ । मुखचपला ४ । जघनचपला ५ । गीति ६ । उपगीति ७ । उद्गगीति ८ । आर्य्यागीति ९ ।

(ख) रघुनन्दनमते 'नवधार्य्या' इत्यनन्तर 'इत्युदेश' इति पा कल्पनीय ।

(ग) हलायुधमते आर्य्याया अशीतिर्भेदा । यदुक्तम—
एकव भवति पथ्या तिस्रो विपुलास्ततश्चनसूस्ता ।
चपलाभेदस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशत्हर्य्या स्यु ।।
गीतिचतुष्ठयमित्थ प्रत्येक षोडशप्रकार स्यात ।
साकल्यैनाऽर्य्याणामशीतिरेव विकल्पा श्यु ।। इति

(घ) केचिदश्या एकनवतिर्भेदा इत्यपि मन्यन्त इति ज्ञेयम ।।

अथ पथ्या—

प्रथमगणत्रयविरतिदलयोरुभयो प्रकीर्त्तिता पथ्या ।

उदाहरणम्—

जय जय जगदीश नाथ, केशव कसान्तक माधवानन्त ।
कुरु करुणामिति भणि हि, पथ्या भवरोगदु स्थानाम्[१] ।।

(अन्येषा वाहुल्यभयान्नोक्तम्)

अथ वैतालीय छन्द —

षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तरा ।
न समात्र[२] पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरु ।।२

उदाहरणम्—

घसृणेन[३] मदेन चर्चित तव यन्निन्दति राधिके कुचम ।
मुदमातनुतेऽत्र पाकिम तद्वैतालीयमिद फल हरे ।।१

(एवमग्रे उदाहरणानि कल्प्यानि)

औपच्छन्दसिकम्—

स्यातामन्ते रयौ गणौ चेदौपच्छन्दसिक तदाह वृत्तम् ।।२

आपातलिका—

आपातलिका कथितेय भादगुरुकावथ पूर्ववदन्यत् ।।३

(अन्यत सव पूर्ववत्)

इत्यार्य्या वैतालीय-निणय ।

।। अथ कलगीतम् ।।

सगण निधाय जगण विधाय श्रुतिसौख्यवाम कलगीत नाम ।।१

१। पाठभेद —

(१) जय जय नाथ मुरारे केशव कसान्तकाच्युतानन्त ।
कुरु करुणामिति भणिति (विनतिर्वा) पथ्या भवरोदु स्थानाम ।।

२। समाऽत्र कलापराश्रिता वा ।

३। मसृणेन वा । घुसृणैन कुङ्कुमेन—'कुङ्कुम घसृणम्' इत्यमर ।

आभीरम्—

एकादशकलधारि कविकुल मानसहारि।
इदमाभीरमवेहि जगण अन्तमभिधेहि ॥२

पज्झटिका—

प्रतिपद-यमकित-षोडशमात्रा
नवमकला गुरु भूषित गात्रा[1]।
पज्झटिका पुनरत्र विवेक
क्वापि न मध्यगुर्गण एक ॥३

रोला—

प्रतिचरण रसगुणित-जलधि-कलिका-परिखचितम।
रोलानामकवृत्तमिद फणिनायक-रचितम।
एकाधिकदश-विरतियुत जजहृदयाहरण
मृदुलपदावलि-ललितमखिल-कविकण्ठाभरणम् ॥४
(इद काव्यमित्यन्ये)

द्विपथा—

त्रग्रधिका दश विरचय कला मुहुरेकादश धाम।
इति दलयुग्मयुत कलय वृत्त द्विपथा नाम ॥

पिङ्गले—

तेरह मत्ता पढ्म पअ पुणि एआरह देह।
पुनि तेरह एआरहहि दोहालक्खण एह ॥५

सौरट्ठ—

एकादश कुरु तात पुनरिह शिखिदश तनु कला।
सोरट्ठेति सुजातमूपनय वृत्तमुदाररुचि ॥६

१। पाठभेद—
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा

पिङ्गले—

सो सोरट्ठ उ जान दोहा जइ वि-रीअ ठय।
पअ पअजमय वखान नाअराय पिङ्कल कहिअ ॥

चुलियाला—

दोहादलशेषे यथा पञ्चकला विमलो हि विराजति।
फणिवरनृपति किल तदा चुलियालामिह नाम नु गायति ॥७

कुण्डलिका—

कुण्डलिका सा भण्यते प्रथम द्विपथा यत्र ।
रोलाचरणचतुष्टय विलसति विशद तत्र ।
विलसति विशद तत्र पदावलिरतिमृदुयमिका ।
अस्टपदी या वसति निखिलजनसम्मदगमिका
अस्टपदीया भजति विवुधसुमनो मण्डलिका
लाटप्रासधरा च रसिककर्णे कुण्डलिका ॥८

चतुष्पदा—

कुरु सप्तचतुष्कलमतिशय-निर्मलमन्ते गुरुमुपनीतम् ।
जगतीह चतुष्पदनाम सुशर्मदमहिपतिना परिगीतम् ॥
त्रिशत्कलपीन जगण विहीन दिग्वसुरवि-सविरामम ।
वुध ससदि पठित नवरसघटित वितरति कवये कामम ॥९

पादाकुलकम्—

अक्षरगुरुलघुनियम-विरहित, भुजगराज-पिङ्गल परिभणितम् ।
भवति सुगुम्फित-षोडशकलक, वाणीभूषा पादाकुलकम् ॥१०

अरिलम्—

षोडशकल-चरण भुवि सप्रति कोदविवर्द्धकमखिलजन प्रति ।
शेष-यमकलघुयुगलमनोहर,-मरिल नाम किल वृत्तमुदाहर ॥११

सिंहविलोकितम्—

शृणु सिंहविलोकितवृत्तवरं वरयमक-मनोहरचरणधरम्।
धरणीपतिमानसमधिकलितं किल वेदचतुष्कल गण-ललितम् ॥१२

द्वितीय पज्झटिका—

चत्वारि चतुष्कलका निधेहि, तत्रापि जगणमन्ते विधेहि।
भणिता फणिनायक-पिङ्गलेन, पज्झटिकेयं षोडशकलेन[1] ॥१३

षट्पदा—

षट्पद नामक-वृत्तमिदं फणिमणिरनुगायति।
सचतुर्विंशतिरत्र कला लसदेकादशयति ॥
ईदृशचरणचतुष्कमुपाहित-कविकुलमोदम्।
रसिक-सभाजन-चित्तहरं परिशमित-वितोदम् ॥
अन्याङ्घ्रियुगलमत्र चकास्ति वसु विंशति-कलिकाञ्चितम्।
कुरु पञ्चदशे विरतिश्रितं श्रवणादपि विदुषां हितम् ॥१४

रुचिरा—

सप्तचतुष्कलगण कृतदलयुगमन्त्यनिवेशित गुरुमधुरा।
न रचय जगणमिहेति फणीश्वर गदितमिदं वृत्तं रुचिरा ॥१५

१। प्रतिपदयमकित षोडशमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा।
पजझटिका पुनरत्र विवेक
क्वापि न मध्यगुरुगण एक ॥
—छन्दामञ्जरी

उदाहरण—
तरलवतसाश्लिष्टस्कंध—
श्चलतरपजझटिकाकटिबंध।
मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृंद
कालियाशिरसि ननर्त मुकुन्द ॥

प्रवङ्गम —

पञ्चाधिकदश घटय कला मुखगौरवा
धेहि ततो जगणञ्च गुरुञ्च सुसौरभा ।
एवञ्चरण-चतुष्कमाह कविदत्तके
पिङ्गलमुनिरिह सुमुखि प्रवङ्गम वृत्तके ।। १६

दुर्मिला—

द्वात्रिंश-मात्र भवति पवित्र फणिपति-जल्पित वृत्तवर
दशवसुभुवनैर्यतिरत्र प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम् ।
यद्यष्टचतुष्कल कलितपदसकलमिति दुर्मिलकानामधर
नरपतितोषणवन्दिविभूषण-भुवनविदित सन्तापहरम् ।।१७

हाकलि —

द्विजगण-सगण भगण-कलिता भवति चतुर्दशकल-ललिता ।
अ ते गुरुमुपधाय सदा, हाकलिरेषा भवति तदा ।।१८
[द्विजगणश्चतुर्लघुगण]

गगनाकुलम्—

षट्कलमादौ विरचय शेषे रगण विभूषित,
मध्ये नियमविहीन द्वादशके यतिसङ्गतम् ।
फणिपति-पिङ्गल वर्णित-कविकुलहृदय सुरञ्जन
पञ्चाधिकविशतिकलवृत्तमिद गगनाकुलम् ।।१९

जलहरणम्—

लघुगुरुकनियमगतमिह फणिमणिमतमवगतमतिसुखनिगदप
दशवसुभुवनैर्यतिरिह हि यदि भवति रसिकजनहृदयविहितमदम् ।
वसुविमलचतुष्कलगणकृत चरणविरामाहित-सगण
क्वचिदपि गुरुसहित भवति कविहित छन्द' सुन्दरि जनहरणम् ।।२०

झुल्लना—

पढम दहदिज्जिआ पुण विनह किज्जिआ

पुण विदह मत्त तह विवइजाआ।

एमपरिविविहुदल मत्त सततीसपण

एहु कुहु झुल्लणा णाअ राआ ॥२१

घत्ता—

इह सप्तचतुष्कलगण निर्मितपद त्रिलघु विराम भवति यदि।

नागाधिप पिङ्गल भणित-सुमङ्गल-घत्तावृत्तमिद द्विपदि ॥२२

घत्तानन्दम्—

एकादशविश्रामि तुरङ्गविरामि यदि घत्ता वृत्त भवति।

छन्दो घत्तानन्दमिदमानन्दकारि नागपतिरिति वदति ॥२३

पिङ्गले—

सा घतह कुलसारकित्तिअ पारणा अवाय पिङ्गल कहइ।

एआरह वीसाम णन्दउ णाम पुण विसओ तेरह विरइ ॥२४

सवैया—

छद्दह मत्तह पडमह दिज्जइ मत्त एअत्तिसपात्रपाअ

सोलह पञ्चदहहि जइ किज्जइ अन्तर अन्तर ठाइ सुठाअ।

चउवीणअ मत्त भणिज्जइ पिङ्गल सम्पइच्छन्द सुसार

अन्तलहुअलहु नहु दिज्जहु भण नाम सवैया छन्द अपार ॥२५

गन्धानकम्—

दशसप्तवर्णमिह रचय प्रथम चरण

द्वितीयमष्टादश कलित अतिहृदयहरणम्।

ईदृशतृतीयदलमपि कुदेय सन्धानक

नागपतिपिङ्गल भणितमिति शृण गन्धानकम् ॥२६

शिखा—

रस निहत-दशक परिमित-कलमधिक
युगलकलमिह भवति ।
शिखा मुनिहत-युगलघुसकलमिपहतरसलघु
परमपि गुरुयुतमुभयत ॥२७

(प्रथमे दलेऽष्टाविंशतिर्लघव प्रान्ते गुरु द्वितीये तु त्रिशल्ल घव प्रान्ते गुरुरिति) ।

खञ्जा—

प्रथममिषुनिहत रसलघुगुरुकृतम-
परमपि दलमतिललित पदम् ।
गुणहत-नवलघुगुरुयुगलमिह रसहत-
दशगुणकलमिति खञ्जा ॥२८

इति मात्रावृत्त निर्णय॰

॥ अथ गद्यम् ॥

गद्य[१] पद्यमिति[२] प्राहुर्वाङ्मय द्वि वध वुधा ।
प्रागुक्तलक्षण पद्य गद्य सप्रति गद्यते ॥१

१। वस्तुतस्तु छन्दोनियत वाक्यमेव पद्य यदाहु छन्दानियमवद्वाक्य पद्यमित्यभिधीयते इति, छन्दोवद्धपद पद्यमित्यादि च ।

तत् पद्य मुक्तकादिभेदात् पञ्चविध । तदुक्त—
छन्दोवद्धपद पद्य तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मक सन्दानितक त्रिभिरिष्यते ॥
कलापक चतुर्भिश्च पञ्चभि कुलक मत ।

२। पदविच्छेदरहित पदसन्तान पदविस्तारो गद्य । तत्तु त्रिप्रकार चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदत ।

अपाद पदसन्तानो गद्य तच्च त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोत्कलिकाप्राय वृत्तिगन्ध प्रभेदत [1] ।।२
अकठोराक्षर स्वल्पसमास चूर्णक विदु ।
तत्तु वैदभरीतिस्थ [2] गद्य हृद्यतर भवेत् ।।३

अथोत कलिका प्रायम्—

भवत्युत्कलिकाप्राय [3] समासढ्य दृढाक्षरम् ।।४
(उत्कलिकाप्राय कल्लोलप्रायमुत्प्रभासमानमित्यर्थ)

अथ वृत्तगन्धि—

वत्तकदेश सम्वन्ध वृत्तगन्धि [4] पुन स्मृतम् ।।५

इति गद्यनिणय

१। (क) चूणक यथा—

स हि त्रयाणामेव जगता गति परमपुरुष पुरुषोत्तम। दप्तदानवभरेण ससारसागरपारमवलोकयति ।

(घ) उत्कलिकाप्राय यथा—

प्रणिपातप्रवणसप्रधानाशेषसुरासुरादिव दसौ दयप्रकटकिरीटकोटिनिविष्ट-स्पष्टमणिमयखच्छटाच्छुरित-चरणनखचक्र। माम युगहाण ।

(ग) वृत्तिगन्धि—

जय जव जनार्द्दन! सुकृतिजनमनस्तडागविकम्वरचरणपद्म! मामनवधिभवदु खव्याकुल रक्ष रक्ष ।

२। वैदर्भी रीतिश्च यथा—

माधर्थव्यञ्जकर्वर्णै रचना ललितात्मिका ।
आवृत्तिरल्पवृत्तिर्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ।।

मतान्तर यथा—

असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्णद्वितीयवहुला स्वल्पप्राणाक्षरा सुविधेयेति ।।

३। 'भवति' इत्यपि पाठ ।

४। 'वृत्तैकदेशसम्वधाद्वृत्तगवि' इति वा पाठ ।

श्रीघनश्यामदासेन कृत यत् सर्वसम्मतम् ।
तन्निरालस्यामस्यार्थे निरत परिचिन्तय ।।६

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा)
सङ्गीतसारसग्रहे छन्द-प्रकाश-प्रकरणाख्यो षष्ठोऽध्याय ।।६।।
।। इति श्रीसङ्गीतसारसग्रह समाप्त ।।
श्रीकृष्णचन्द्राय नम ।
श्रीचैतन्यचन्द्राय नम ।
।। शकाब्दा १७२५ ।।

—o—

ERRATA

Page	*Line*	*Correct Reading*
2	24	सङ्गीत
3	5	विष्णोरंशा
3	8	शास्त्रे
3	9	योगिणी
3	17	सुस्वरैर्वैचितानि
4	2	शम्भोरग्रे
5	3	स्वरै
5	9	तृतीयश्चापि
5	22	स्तज्ज्ञैर्मानव स प्रमोदनात्
6	2	प्रहांश
7	1	पुत्राणां
8	8	वृषभस्येव
9	5	स
9	13	विवादिनौ
10	21	नेर्धैवतान्त
10	25	मूर्छना
11	23	वितानै
11	24	यद्युरनङ्ग
12	1	अथ ताना
12	2	ताना
12	9	ज्ञेयत्वाच्च
12	18	अनुगतार्थना

Page	*Line*	*Correct Reading*
13	7	दृढभ्यासो
14	11	धवती
14	25	तत्तद्वीणास्वेव
16	12	देशकारी च
16	17	स्तथा
16	20	षट्स्त्रिश
17	15	वासन्तिकश्च
18	4	रागास्त्रिंश
18	6	निवन्धे
18	11	-द्रालपेत्पूव
18	19	द्विधा गीत
19	3	भेदा
19	8	पदरेवेति
19	10	हरिनायकस्तु
19	21	रूपकम्
21	10	न त्वङ्गतया
21	12	पद-ताल-स्वरा
21	16	स्यान्मङ्गल
22	4	-दीपनी
22	23	नरै
24	9	स वर्णे
25	2	ह्येषा
25	10	द्वेधा
25	12	रागैश्च
25	15	स्यात्ताले (?)

Page	*Line*	*Correct Reading*
26	2	पाटै
26	11	मुदाहृतम्
26	25	वाद्यादै
27	4	मुनिभिर्भरतादिभि
27	7	छायालगो
27	21	आद्यो
28	16	अन्येषा
28	21	ध्रुवाद्यो
28	25	कुडुक्को
29	5	ध्रुवस्तूच्चै
29	8	आदितालेन
32	2	लघ्वेकमात्रन्तु
32	3	द्रुतकार्द्धमात्र
32	5	स्मृतम्
32	14	कैश्चिदुच्यते
33	10	विघेत्यय
33	18	11250
34	10	द्रुतेनैके
34	12	ध्रुवमात्रेण
34	24	परिकीर्तितम्
35	5	प्रीत्यैर्लिख्यन्ते
35	6	चाचपुटे
35	11	विरामाद्यैश्च
35	21	गुरुर्लपौ
36	1	मल्लिकादिके

Page	*Line*	*Correct Reading*
36	9	लसगन
36	12	सगना—
36	17	स्युर्विन्दु
36	18	दौद्
37	2	पूर्णं
37	16	दद्वयाल्लगौ
37	20	द्रुतद्वन्द्व
37	21	लददा
38	12	गोकुलरमणी
40	3	ज्ञेया
40	25	सुजनजन
41	5	चित्रकलयो
41	14	गदित—
42	6	धीर
43	4	गौडे
43	13	—लापादहृत्य
43	22	विषयमिव
43	23	र्लिखिता
44	20	—मात्रेण
44	footnote	पाठान्तरम्
45	1	गीतगोविन्द ?
45	3	पतति
45	footnote	द्विगुणाद्
46	4	भेद
46	14	प्रभेदस्तिरपि

Page	*Line*	*Correct Reading*
47	1	निर्मितो
47	8	स्वरानुत्तरोत्तरान्
47	20	सप्तप्रकारो
48	6	वर्गग्रह
48	14	निवन्धनश्च
48	15	श्रवणाप्रियत्वम्
48	20	क्वचिद्द्वित्व
49	10	प्रभेदवित्
49	14	निर्दोषो
50	2	त्रिधा
50	7	ग्रामवस्थस्तथा ?
51	9	चक्रवर्तिना
52	16	रावणहस्तश्च
53	14	तत्र देया
53	15	तारे मन्त्रे च घोरे च त्रिस्थाने विन्दुरिष्यते।
53	17	Sloka No 14
54	1	तुम्वीमूल समुपेत्य
54	12	वाहुल्यभीतिना
54	13	तज्ज्ञानग्रहिनै (?)
55	11	यद्वाचिपिटक
56	3	लोहविड्
56	9	मर्दल
56	18	उद्देशाक्रमेण
57	8	पुटयोगेन

Page	*Line*	*Correct Reading*
57	14	भरतद्यु्क्ता * * पाटयो
57	18	मार्दङ्गिक
57	20	समस्तगमक
59	7	परिकीर्त्यते
59	9	द्व्यङ्गुलश्च
59	14	श्रैष्ठमाह
59	17	सञ्ज्ञेत्याह
59	21	पञ्चादिनवाङ्गुलान्ता
59	footnote	विजयस्तु
60	15	बांशिको
61	4	बाहुल्याच्च
61	4	दामोदरे
61	16	पाठे
62	3	मध्ये गुञ्जास
62	9	कार्य्यं
62	11	तिर्यग् * * परिध्वशेन ताडयेत्
62	18	चक्रवर्तिना
63	14	तदाद्य
64	8	गात्रविक्षेप—
64	12	ब्रह्माद्यैर्मार्गित
64	18	प्रवक्ष्यामि
64	19	नाट्यमुच्यते
64	23	डिम
65	19	जेय
65	footnote	तिसृभि—

Page	*Line*	*Correct Reading*
66	2	द्वेधा
66	8	बर्द्धमानो
66	13	द्विधेत्यर्थ
66	15	अङ्गविक्षेप
66	18	भेदन
66	19	तद्वाणीगत
67	2	परावृतकै—
67	5	-र्भाषारसै
67	11	भावै रसै—
67	15	चुम्वनैरिति
68	2	लास्याङ्गा—
68	3	प्रयोजनानीति
68	9	करणैरल्पै—
68	15	राधुनिकै
68	20	द्वेतोर्मया
69	5	शावरनृत्यम्
69	11	-र्गायन्त्योश्च
69	13	मुक्तावलीनृत्यम्
69	24	वेशादीनि
69	25	चक्रवर्तिना
70	1	अभिनयो
70	15	वक्षसस्तु स्तनौ
70	20	जानु
71	2	स्तनौ
71	5	कपोलोष्ठो

Page	*Line*	*Correct Reading*
72	22	स्यानुधारणे
72	23	दृश्यते
73	6	मुखीकृत
73	19	तिर्य्यकस्क
75	15	पार्श्वगश्चैव
75	18	उत्तानो—
76	12	असंयुतेषु
77	2	बाहुत्वाच्च
77	5	भ्रूजवोऽङ्गुलय
77	8	पक्षिपक्षे
77	18	कार्य्यौ पताकौ
77	19	छेदने
77	21	गुह्याम्
78	14	सन्देहे
79	1	कार्य्यौ
79	12	सोऽयमर्द्धचन्द्राभिध
79	13	परांमुख
79	18	घटै—
82	11	तल्लक्ष्म
82	13	कुब्ज
82	18	चेत्यग्रग ** पार्ष्णिगौ
82	footnote	उच्यते
83	2	स्थितो
84	5	वर्तते
84	8	ज्जृम्भा

Page	*Line*	*Correct Reading*
85	3	वुधै
85	5	नोक्तम्
85	8	भुषणम्
85	12	दृष्टय * * उद्दिशाम
85	footnote 8	च
85	,, 9	षडित्याहुरपरे
86	10	अनभिव्यक्तोर्द्धतारका
86	13	स्थिरा
86	19	स्याद् विक्षिप्त
86	20	दृष्टिर्भयान्विता
87	14	आकुञ्चिता
89	5	दधत्यापाङ्गी
89	11	शङ्कायां * * नि शङ्कसूरिणा
89	18	षट्त्रिंशद्दृष्टय
89	19	ताराभ्रूकुटी
90	3	पञ्चधोदितम्
90	4	नृत्यांगेषु एकैकमप्यनेकप्रकारं
90	6	चक्रवर्तिना
90	footnote 4	त्रयोविंश
91	3	द्वेधा
91	8	चन्द्रो
91	12	मणिप्रभृतय
91	footnote 5	तद्भवस्तत्
91	,, 6	प्राकृते
91	,, 7	सिन्दुर

Page	*Line*	*Correct Reading*
92	13	षोडश
92	19	हीना
92	footnote 5	नान्यगामिनी
92	, 6	निगद्यते
93	9	शावर
93	18	सर्वत्र भेदोऽय
93	footnote 1	सस्कृता
93	,, 2	मिश्राद्धमागधी
93	,, 6	लकेश्वर
94	1	वाह्लीकाश्च
94	2	लक्षणमस्तेवेति
94	15	-वैंपरीत्यत
94	20	अवधारणीया
95	4	यथाहि
95	9	अथापभ्र श—
95	14	रूपकरूपके
95	20	पैशाची * * नटादिभि
96	2	भाषापि गद्या
97		छन्द प्रकाश-प्रकरणम्
97	4	छन्द प्रकाश
97	13	लघुर्लघुश्च
97	footnote 1	गङ्गादासेन विरचिताया
98	3	अन्लौ
98	22	वृत्तरत्नाकरे
101	1	गणे

Page	*Line*	*Correct Reading*
102	1	वर्णनिषेधमाह
102	9	पउह्रामिम
102	footnote 1	गङ्गादासेन विरचिताया
102	,, 2	अयम् । भावार्थ मन्दीपनी
102	,, 5	रचितेत्यर्थ
103	9	पदैर्बाच्या
103	16	पक्षाद्यैर्यतिर्बाच्या
103	17	सौन्दर्य्य
104	6	वृत्तमर्द्ध
104	10	पादादेकैकाक्षर
104	17	धृतिश्चैव
105	7	द्विगुणीकृतै
105	11	रङ्कैर्द्वितीयाश्च
105	17	लघु
106	4	त्रयोदशमुखा
107	footnote 5	राधिका श्रीपते
108	,, 4	नमति
108	,, 14	तन्तमध्या
109	4	मधुमती
109	footnote 13	श्रुतिस्मृति
110	8	सजरैर्भुज
110	footnote 4	-सुखदा
110	,, 7	पीत्वा
111	16	चतुर्दशास्या
112	8	क्रमाज्ज्ञेया

Page	*Line*	*Correct Reading*
112	13	अथोट्टनिका
112	24	भेदा
113	6	भ्रमर
113	9	श्येनुदीरिता
114	21	प्रहर्षिणीयम्
115	4	सन्धिवर्षिणी
115	8	शाक्करी
115	13	भजसनै
115	15	शाक्करी
116	15	भात्समतन—
118	footnote 1	यतिश्चेत्तदा * * कय, कनकेकिलकमत्यन्ये
118	7	रसाश्वाश्वै
118	12	यतिरिह
118	15	सप्तभकारयुगैक—
119	3	-यतियुक्
119	5	भतना सभौ
119	10	-च्छेदेपेत
119	13	-मपवाहाख्यम्
119	14	एतानि
120	13	मञ्जरी
121	8	गुम्फित
121	12	-वृत्तमुदाह्रियते
121	footnote 5	विषमे
121	,, 8	पादे

Page	*Line*	*Correct Reading*
122	2	ससजा
122	11	स्यात्तै—
123	8	भेदानाह
123	19	गताभेदा
124	13	द्वितीयाद्यङ्घ्रि
125	11	-कारश्चेत्
125	19	पादैर्विपुला
127	12	अरडाहे
128	11	घुसृणेन
129	12	जनहृदयाहरण
129	23	सुजातमुपनय
130	11	अष्टपदीया
130	12	”
130	23	मोदव्विवर्द्ध
131	5	विघेहि
132	20	जनहरणम्
133	3	मत्तताह
135	2	वृत्तगन्धि
135	6	समासाढ्य
135	9	वृत्तैकदेश
136	2	तन्निरालस्यमस्यार्थे—
136	3	चक्रवर्तिना
136	4	छन्द प्रकाश